

Endülüslü Kasrî'nin Şuabu'l-İmân Adlı Eserinde Hadislerin Zâhirî ve Bâtınî Yorumları

The Zâhirî and Bâtınî Interpretations of Hadiths in Andalusian al-Qaşrî's Shu'ab
al-İmân

Mustafa CANLI

Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Kırklareli, Türkiye
Assoc. Prof., Kırklareli University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Kırklareli, Türkiye
canli20@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-3041-6915
<https://ror.org/00jb0e673>

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	16 Kasım 2023 / 16 November 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	16 Ocak 2023 / 16 January 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	25 Ocak 2024 / 25 January 2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Ocak 2024 / January 2024
Cilt / Volume: 10, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 186-215.	

Atf: Canlı, Mustafa. "Endülüslü Kasrî'nin Şuabu'l-İmân Adlı Eserinde Hadislerin Zâhirî ve Bâtınî Yorumları". *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Ocak 2024), 186-215. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10547438>

Cite as: Canlı, Mustafa. "The Zâhirî and Bâtınî Interpretations of Hadiths in Andalusian al-Qaşrî's Shu'ab al-İmân". *İhya International of Islamic Studies* 10/1 (January 2024), 186-215. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10547438>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Mustafa CANLI**).

Bu makale Creative Commons Atınlı-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Endülüslü Kasrî'nin Şuabü'l-İmân Adlı Eserinde Hadislerin Zâhirî ve Bâtınî Yorumları

Öz

Endülüslü çok yönlü alim Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî'nin (ö. 608/1211) *Şuabü'l-imân* isimli eserini mercek altına alan bu çalışma, müellifin eseri zâhir ve bâtın eksenli bakış açısı üzerinden inşa etmesine yoğunlaşmakta ve bu çerçevede eserde hadislerin nasıl kullanıldığını, anlaşıldığını ve yorumlandığını tahlil etmeyi hedeflemektedir. Makalede ilk olarak kelâm, hadis ve tefsir gibi alanlardaki birikimiyle öne çıkan ve sûfî yönüyle dikkat çeken Kasrî'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti konu edilecektir. Ardından Kasrî'nin *Şuabü'l-imân*'ının temel özellikleri üzerinde durulacak ve eserin “Şuabü'l-imân” başlığı altında kaleme alınan eserler arasında nasıl bir yer tuttuğu ele alınacaktır. Makalenin temelini teşkil eden üçüncü bölümde ise Kuran ve Sünnet'e muvâfakatı esas alan ve eser boyunca meseleleri ayet ve hadislerle izah etmeye çalışan Kasrî'nin hadisleri batınî yönden nasıl yorumladığı değerlendirilecektir. Özellikle itikadî ve tasavvufî meseleler açısından zengin bir muhtevaya sahip olan eser, ayet ve hadislerin bu meseleler etrafında hem zâhirî hem de bâtınî olarak sûfiler tarafından nasıl anlaşılıp yorumlandığıyla ilgili dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Bu çerçevede Kasrî'nin dikkat çekici batınî yorumlarından hareketle sûfîlerin hadislere kattığı tasavvufî yorumların mahiyetine temas edilecektir. Kasrî, yaptığı yorumlarda genelde sıkça vurguladığı gibi Kur'ân ve sünnet çerçevesine ve ehl-i sünnet çizgisine riayet etmiştir. Bununla birlikte bazı bâtınî yorumlarında zâhirin anlam sınırlarını zorladığı ve aşırı bâtınî yorumlar yaptığı da olmuştur. Kasrî'nin hadisleri anlama ve yorumlaması açısından dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise, eserde hadislerin tam anlamıyla bir hadisçi hassasiyetiyle kullanılmaması, Kasrî'nin sahih hadislerle beraber zayıf ve mevzu bazı hadisleri tercih etmesi ve bunlara binaen çeşitli yorumlarda bulunmasıdır. Hz. Peygamber'le ilgili bazı son derece tartışmalı yorumları bu açıdan dikkat çekicidir. Bu ve benzeri meselelerde Kasrî'nin sûfiler arasında yaygın olan kanaatlerin etkisinde olduğu ve bu kanaatler çerçevesinde dolaşımında olan hadisleri öne çıkardığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şuabü'l-imân, Abdülcelîl el-Kasrî, Zâhir, Bâtın.

The Zâhirî and Bâtınî Interpretations of Hadiths in Andalusian al-Qaşrî's *Shu'ab al-İmân*

Abstract

This study, scrutinizing the versatile Andalusian scholar 'Abd al-Jalîl al-Qaşrî's (d. 608/1211) work titled *Shu'ab al-îmân*, focuses on the author's construction of the work through the perspectives of both “zâhir” and “bâtîn”. Within this framework, the article aims to analyze how hadiths are used, understood, and interpreted in the work. The first part of the article explores the life and scholarly personality of al-Qaşrî, who is distinguished by his expertise in fields such as theology, hadith, and exegesis, and is notable for his association with sufism. Subsequently, the article will focus on the fundamental characteristics of al-Qaşrî's *Shu'ab al-îmân*, exploring its place among works written under the title “Shu'ab al-îmân”. The third section, forming the core of the article, evaluates how al-Qaşrî, who bases his interpretations on the Quran and Sunna, interprets hadiths with bâtînî aspects throughout the work. Particularly rich in issues related to theology and tasawwuf, the work serves

as a significant example of how Quranic verses and hadiths around these issues are understood and interpreted within the perspectives of both *zāhir* and *bāṭin*. In this context, the article touches upon the nature of sufi interpretations of hadiths based on al-Qasrī's noteworthy *bāṭinī* interpretations. It can be said that al-Qasrī generally adheres to the framework of the Quran, the Sunna, and the path of ahl al-sunna, as he frequently emphasized. However, in some *bāṭinī* interpretations, he pushes the limits of the *zāhirī* meanings and delves into excessively *bāṭinī* interpretations. Another noteworthy aspect of al-Qasrī's approach to understanding and interpreting hadiths is that he does not strictly employ a sensitivity of a muḥaddith when using hadiths in his work. He uses some weak or fabricated hadiths alongside authentic ones, leading to various interpretations based on them. Some extremely controversial interpretations related to the Prophet Muhammad are noteworthy in this regard. In such matters, it appears that al-Qasrī was influenced by prevalent opinions among sufis, often highlighting and favoring hadiths circulated within those beliefs.

Keywords: Hadith, *Shu'ab al-īmān*, 'Abd al-Jalīl al-Qasrī, *Zāhir*, *Bāṭin*.

Extended Abstract

This study, scrutinizing the versatile Andalusian scholar 'Abd al-Jalīl al-Qasrī's (d. 608/1211) work titled *Shu'ab al-īmān*, focuses on the author's construction of the work through the perspectives of both "*zāhir*" and "*bāṭin*". Within this framework, the article aims to analyze how hadiths are used, understood, and interpreted in the work.

The first part of the article explores the life and scholarly personality of al-Qasrī, who is distinguished by his expertise in fields such as theology, hadith, and exegesis, and is notable for his association with sufism. Originally from Cordoba, al-Qasrī left his homeland due to some difficulties and traveled to Maghrib. After engaging in various scholarly activities there, he eventually settled in Ceuta, establishing Qasr al-Qutāma as his residence. al-Qasrī, known in connection with this place, which holds significance in both scholarly activities and sufi education, met his teacher and sheikh here, Abū al-Ḥasan 'Ali bin Khalaf, a prominent sufi of his time. In terms of both teacher-disciple and sheikh-disciple relationships, 'Ali bin Khalaf stood out prominently among those from whom al-Qasrī benefited.

In this part, one of the key aspects emphasized is the relationship between al-Qasrī and Muḥy al-Dīn Ibn al-'Arabī. This relationship is significant, as Ibn al-'Arabī is said to have been influenced by the mysticism of several sufis, including Ibn al-'Arif, a prominent figure in Andalusian Sufism during his time. Ibn al-'Arif is also the sheikh of Abū al-Ḥasan 'Ali bin Khalaf, who is al-Qasrī's sheikh. Moreover, al-Qasrī is mentioned by Ibn al-'Arabī as one of the individuals he met and gained inspiration from at Qasr al-Qutāma. In this sense, one of the factors that highlights al-Qasrī is the milieu and relationships mentioned.

Subsequently, the second part of article focuses on the fundamental characteristics of al-Qasrī's *Shu'ab al-īmān*, exploring its place among works written under the title "*Shu'ab al-īmān*". Hadiths narrated from Prophet Muhammad regarding the branches of faith have particularly captivated the interest of scholars, especially from the early centuries, leading over time to the emergence of a distinct genre of literature known as "*Shu'ab al-īmān*" specifically dedicated to these hadiths. al-Qasrī's work titled *Shu'ab al-īmān* is a part of the literature dedicated to this genre. Although some sources suggest that the mentioned work is an abridged version of Ḥalīmī's *al-Minhāj fī shu'ab al-īmān*, it is an independent work in nature. Both in some classical sources and contemporary studies, there are expressions that confirm this view. When the two works are examined in terms of title, structure, content, and other aspects, this becomes clearly evident.

al-Qaşrî, in this work, discusses the branches of faith around three concepts: “İslâm,” “Îmân,” and “İhsân.” İslâm represents the “zâhirî”, while Îmân and İhsân represent the bâtinî dimensions. The work establishes a foundation that extends from İslâm to İhsân. This foundational structure appears to shape the entirety of the work. al-Qaşrî addresses nearly every issue in his work by taking into account both the zâhirî and bâtinî dimensions, interpreting Quranic verses and hadiths accordingly.

One of the fundamentals that shapes al-Qaşrî's work is the emphasis on “ahl al-sunnah”. In this regard, al-Qaşrî maintains a very clear stance on adhering to the Quran and the sunna. According to him, believing in authentic hadiths is as obligatory as believing in the Quran. He strongly condemns those who overlook them and heavily criticizes sole reliance on personal opinion (ray) and reason (akl).

The third section, forming the core of the article, evaluates how al-Qaşrî, who bases his interpretations on the Quran and sunna, interprets hadiths with bâtinî aspects throughout the work. In this context, the article touches upon the nature of sufi interpretations of hadiths based on al-Qaşrî's noteworthy bâtinî interpretations. It can be said that al-Qaşrî generally adheres to the framework of the Quran, the sunna, and the path of ahl al-sunnah, as he frequently emphasized. However, in some bâtinî interpretations, he pushes the limits of the zâhirî meanings and delves into excessively bâtinî interpretations. Another noteworthy aspect of al-Qaşrî's approach to understanding and interpreting hadiths is that he does not strictly employ a sensitivity of a muḥaddith when using hadiths in his work. He uses some weak or fabricated hadiths alongside authentic ones, leading to various interpretations based on them. Some issues related to Prophet Muhammad exemplify this. In such matters, it appears that al-Qaşrî was influenced by prevalent opinions among sufis, often highlighting and favoring hadiths circulated within those beliefs.

In conclusion, al-Qaşrî's *Shu'ab al-îmân* is a noteworthy work that deserves consideration from various perspectives. Particularly rich in issues related to theology and tasawwuf, the work serves as a significant example of how Quranic verses and hadiths around these issues are understood and interpreted within the perspectives of both zâhir and bâtin. The content of the work, along with al-Qaşrî's thoughts and the milieu he was part of, can be examined from various perspectives. Within this framework, one notable aspect is the exploration of the traces of the thoughts of Ibn al-Arabî, who is said to have inspired al-Qaşrî, particularly by focusing on *Shu'ab al-îmân*.

Giriş

Hz. Peygamber'den imanın şubeleriyle ilgili nakledilen hadisler, ilk asırlardan itibaren muhaddislerin hususen ilgisini çekmiş ve bu hadislere binaen zaman içinde “Şuabü'l-îmân” başlığı altında müstakil bir telif türü ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda kabul edilebilecek eserlere bakıldığında gerek özeldede imanın şubeleriyle gerekse genel olarak imanla ilgili hadislerden yola çıkılarak farklı sayı, taksim, muhtevâ ve üslûplarda kaleme alınmış bir literatürün teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Literatür içindeki bu çeşitlilik, hadisleri nasıl anladıkları ve yorumladıkları başta olmak üzere müelliflerin genel ilmî birikim ve temâyüllerini yansıtmakta ve bu kapsamdaki eserlerin benzerlikleri kadar, farklı ve husûsî yönleriyle beraber ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Endülüslü alim Abdülcelîl b. Mûsâ el-Endelüsî el-Kasrî'nin (ö. 608/1211-12) *Şu'abü'l-îmân*'ını mercek altına alan bu makale, zâhir-bâtın ekseninde inşa edilen eserin öne çıkan yönlerini tespit etmeyi ve bu eksen etrafında hadislerin Kasrî tarafından nasıl anlaşıldığını ve yorumlandığını tahlil etmeyi hedeflemektedir. Makalede ilk olarak kelâm, hadis ve tefsir gibi alanlardaki birikimiyle öne çıkan ve sûfî yönüyle dikkat çeken Kasrî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve Endülüs ilim havzasındaki yeri konu edilecek, ardından *Şu'abü'l-îmân* adlı eserinin temel özellikleri ve “Şuabü'l-îmân” literatürü içindeki yeri ele alınacaktır. Makalenin üçüncü ve son bölümünde ise Kasrî'nin eserinin temel özelliği olan zâhir-bâtın eksenine yoğunlaşarak öne çıkan örnekler üzerinden Kasrî'nin bâtinî yorumlarında hadislerin yeri değerlendirilecektir.

Kasrî'nin sûfî bir alim oluşu, eserin genel yapısını ve muhtevasını belirleyen en temel husustur. Bu yönüyle özellikle itikadî ve tasavvufî meseleler açısından zengin bir muhtevaya sahip olan *Şu'abü'l-îmân*, ayet ve hadislerin bu meseleler etrafında hem zâhirî hem de bâtinî yönleriyle sûfîler tarafından nasıl anlaşılıp yorumlandığıyla ilgili dikkate değer bir eserdir. Ayrıca, Kasrî'nin bu eserinde hadisleri çok sık kullanması tasavvuf ve hadis ilişkisine dair bazı çıkarımlar yapma imkânı sunmaktadır. Tasavvuf ve hadis ilişkisi söz konusu olduğunda sûfîlerin kendi düşünceleri çerçevesinde hadisleri nasıl kullandıkları, anladıkları ve yorumladıkları hususu belirli müelliflerin örneğinde daha detaylı bir şekilde görülebilmektedir. Eserde ele aldığı her meseleyi hadislerle irtibatlandırarak ve bunları kendine has şekilde yorumlayan Kasrî'nin *Şu'abü'l-îmân*'ı, tasavvuf ve hadis ilişkisi çerçevesinde konu edilebilecek çok sayıda mesele açısından dikkat çekmekte ve bu alanda yapılacak çalışmalar için önemli bir örnek teşkil etmektedir.

1. Kasrî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Endülüs İlim Havzasındaki Yeri

Hicrî VII. (XIV.) asrın başlarında vefat eden Kasrî, Endülüs ilim havzasında yetişmiş çok yönlü âlimlerden biridir. Kaynaklarda *şeyhu'l-İslâm*, *allâme*, *zâhid*, *âbid*, *ârif*, *sûfî*, *kâdî*, *el-îmâmü'l-kudve* gibi sıfatlarla vasıflandırılan ve aslen Evs kabilesine mensup olduğu bildirilen Kasrî'nin tam ismi Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Mûsâ el-Ensârî el-Evsî el-Endelüsî el-Kurtubî el-Kasrî el-Mâlikî'dir.¹ Doğum

¹ Kasrî hakkında daha fazla bilgi için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr Sekafî Gırnâtî Endelüsî İbnü'z-Zübeyr Sekafî, *Kitâbu Silâtü's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs, Saîd A'rab (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1993/1413), 31-32; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.), 21/420; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm: h.601-610*, thk. Şuayb el-Arnaût, Salih Mehdi Abbâs, Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1/270 (394. Biyografi); Zehebî, *el-Müstemlah min Kitâbi't-Tekmilâ*; thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunis: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008/1429), 288 (622. Biyografi); Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*; thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1396/1976), 60 (48. Biyografi); Şemseddin Muhammed b. Ali Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. (Beyrut: Dârü'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1983/1403), 1/265; Ebü'l-Abbâs

tarihi bilinmemekle birlikte Kurtuba'da (Cordoba) doğduğu, daha sonra Sebte (Ceuta) yakınlarındaki Kasru Kütâme² olarak da bilinen Kasru Abdülkerîm'de³ ikamet etmesi sebebiyle Kasrî nisbesiyle şöret bulduğu zikredilmektedir.⁴ Yine bazı kaynaklarda Kasrî'nin Kurtuba'nın batı sınırında yer alan Furnagulus (Hornachuelos) kasabasının sâkinlerinden olduğu da ifade edilmektedir.⁵

Hayatının bazı yönleri hakkında kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz Kasrî, kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kurtuba'da doğduktan sonra güneye Fas'ın kuzeyine doğru giderek, orada ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Ebû Ya'kub Yûsuf b. Yahyâ et-Tâdilî (ö. 628/1230), tasavvuf ricâline dair eserinde Kasrî'nin birtakım sıkıntılar yaşamasından dolayı memleketinden ayrılmak zorunda kaldığını ve ömrünün sonlarına doğru Fas'ın kuzey tarafında yer alan Sebte'ye yerleştiğini ifade etmektedir.⁶ Süyûtî'nin verdiği bilgilere göre ise Kasrî, el-Hamra Sarayı ile ünlü olan Gırnata bölgesindeki Vâdîâş'da (Guadix) Kur'ân ve Arapça okutmuş sonra Fas'ın Merâkeş şehrine geçip Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras) ve Dekâle kadılığını üstlenmiştir.⁷ Fas'ta geçen yılların ardından Sebte'ye dönmüş ve hicri 608/1211-12 senesinde vefat etmiştir.⁸

Kasrî'nin yaşadığı dönem, Murâbitlar'dan⁹ sonra yönetime gelen Muvahhidler¹⁰ dönemine (524-668/1130-1269) tekabül etmektedir. Kasrî sırasıyla Muvahhid hükümdarlar Ebû Ya'kub Yûsuf b. Abdülmü'min (558-580/1163-1184) Ebû Yûsuf Ya'kub el-Mansûr Billâh 580-595/1184-1199) Muhammed en-Nâsır-Lidînillâh 595-610/1199-1213) dönemlerinde yaşamıştır.¹¹

Ahmed Baba b. Ahmed b. Hac Ahmed b. Ömer Ahmed Baba Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtâc li-ma'rifeti men leyse fi'd-dîbâc*; dirâse ve thk. Muhammed Mutî' (Rabat: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2000/1421), 295-296 (283. Biyografi); Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih Hazzî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997/1417), 217; Talat Koçyiğit, "Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/575-576.

² Tâdilî, Kasrî'nin *Kasru Kütâme* sâkinlerinden olup bu yerin aynı zamanda müritleriyle bir araya geldiği bir yer olduğunu zikreder. Ebu Ya'kub Yusuf b. Yahya b. İsa Tâdilî, *et-Teşevvüf ilâ ricâlî't-tasavvuf*, thk. Ahmed et-Tevfik (Rabat: Külliyyetü'l-Adab ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye, 1984), 416.

³ Kasru Abdülkerim, Sebte yakınlarında Ceziretü'l-hadrâ karşısında yer alan bir kasabanın ismidir. Şemseddin Sâmi, *Kamâsü'l-a'lâm* (İstanbul: 1896/1314), 5/3670. Bugün *el-Kasru'l-Kebîr* ismiyle de anılan bu yere, İbn Acûz diye bilinen Abdülkerim b. Abdurrahîm b. Ahmed es-Sebtî'ye izafe edilerek Kasru Abdülkerim denildiği bildirilmektedir. Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 228. (muhakkikin 533 nolu dipnotu)

⁴ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 1/270; Hâlid Samedî, *Medresetu fihî'l-hadîs bi'l-garbi'l-İslâmî* (Rabat: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2006/1427), 2/214. İbnü'z-Zübeyr, *Kitâbu Silatü's-Sıla*, 31; Ayrıca bk. Mahmud Esad Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvif Abdülcelîl el-Kasrî (Ö. 608-1211) ve Müteşâbih Hadislere Dair Şerhu Müşkili'l-Hâdîs Adlı Eseri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42 (2016), 1823-1831.

⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Kitâbu Silatü's-Sıla*, 31.

⁶ Tâdilî, *et-Teşevvüf*, 416.

⁷ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 2/73.

⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22/12; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg Safedî, *el-Vafl bi'l-vefeyât* (Şututgard: 1988), 28/51.

⁹ *Murâbitlar*, Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear adalarında hüküm süren Berberî hânedanı ve devletinin ismidir. (1056-1147) İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/152-155. "Murâbitlar'ın Endülüs'ü Hıristiyan krallıklara karşı korumak için seferber oldukları yıllarda (1085'ten itibaren), Türkler de 1064'ten itibaren Anadolu'nun fethi hareketini düzenli hale dönüştürmüşler ve üzerlerine gelen aynı Hıristiyan Haçlı tehlikesini bertaraf etmekte büyük ölçüde başarılı olmuşlardır. Yani batıda Endülüsülilerin Müslüman-Hıristiyan ilişkileri açısından yaşadığı durumun benzerini doğuda da Türkler yaşıyordu." Şeyban, *Endülüs Alimleri*, 37.

¹⁰ Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/410-412.

¹¹ Özdemir, "Muvahhidler", 31/412.

Mâlikî mezhebine mensup olan Kasrî'nin, Fas muhaddislerinden ve aynı zamanda fakîh İbn Tallâ'ın (ö. 497/1104) arkadaşı olarak bilinen¹² Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Huneyn el-Kinânî el-Kurtubî el-Mâlikî'den (ö. 569/1173)¹³ *el-Muvaţta'*ı Fas'ta tkrir edip rivâyet ettiği nakledilmektedir.¹⁴ Ayrıca Ebû Nasr Feth b. Muhammed el-Mukrî el-Mağribî (ö. 529/1135) gibi âlimlerden rivâyette bulunmuş¹⁵, Kasr'da zamanında sûfiyenin şeyhi olan şeyh Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Gâlib ez-Zâhid'den (ö. 568/1172)¹⁶ ilim tahsilinde bulunmuş ve ona mülâzemet etmiştir.¹⁷ Kasrî'nin hocası Ebû'l-Hasen Ali b. Halef ile arasındaki münasebet, hoca-talebe ilişkisinden daha öte şeyh-mürîd ilişkisi olarak gözükmektedir. Nitekim bazı kaynaklarda Kasrî'nin Ali b. Halef'in önde gelen müridlerinden olduğu ifade edilmektedir.¹⁸ Kasrî'nin, hocası ve aynı zamanda şeyhi olan Ali b. Halef'ten¹⁹ ve Ebû Muhammed b. Ubeydullah'tan (ö. ?) da rivâyette bulunduğu nakledilir.²⁰

Yine hocaları arasında Süheylî isminde bir âlimin olduğu²¹, bu kimsenin muhtemelen *er-Ravzu'l-ünüfî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bnî Hişâm* adlı eseriyle tanınan Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (ö. 581/1185) olduğu zikredilmektedir.²² Kasrî'nin dil ilmini Süheylî ve Ebû Süleyman es-Sa'dî'den (ö. ?) aldığı ayrıca İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâ'î'l-Endülü's*'üne zeyil kaleme alan İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183)²³ ve İbn Fahhâr'dan (ö. 590/1193)²⁴ da rivâyette bulunduğu bildirilmektedir.²⁵

Abdülcelîl el-Kasrî, gerek rivâyette bulunarak gerekse kitaplarının icâzetini vererek ilmî birikimini öğrencilerine aktarmıştır. Zehebî, Kasrî'nin Ebû Muhammed b. Havtullah'a (ö. 621/1224)²⁶

¹² Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Musa, *Şuabü'l-îmân*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995/1416), 12. (Muhakkikin Mukaddimesi); Ayrıca bk. Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî", 1824.

¹³ *Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Huneyn el-Kinânî*, Mağribin Müsnid'i olarak bilinir. Fas şehrinde mukim. Hicrî 476 senesinde doğmuş h. 569 senesinde de Fas'ta vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/56-57.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22/12. Ayrıca bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/270; İbnü'z-Zübeyr, *Kitâbu Silatü's-Sıla*, 31.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*; thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. (Tunis: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2011), 3/275; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21 /421; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/265; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ahmed et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrizi'd-dibâc* (Trablus: Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, 1989), 278; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 217.

¹⁶ "Kurtuba'da ilim tahsil ettikten sonra, İbnü'l-Arif'ten tasavvuf eğitimini tamamlamıştır. Zamanında yüzlerce sûfi ile görüşmüştür. Mağrib'in kuzeyinde Kasrükütâme'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir." Daha geniş bilgi için bk. M. Necmettin Bardakçı, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-Mecâlis* (Bursa: Sır Yayıncılık, 2005), 51.

¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/270; Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Gâlib ismi Samedî'nin tahkikinde Ebû'l-Hasen Ali b. Ca'fer b. Gâlib olarak geçmektedir. Samedî, *Medresetu fikhî'l-hadîs*, 2/214.

¹⁸ Bardakçı, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif*, 51. Ayrıca bk. Süreyha Aydın, *Endülüslü Mutasavvıf İbnü'l Arif'in Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019), 30.

¹⁹ Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 278; Samedî, *Medresetu fikhî'l-hadîs*, 1/214.

²⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Kitâbu Silatü's-Sıla*, 31.

²¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/73.

²² Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî", 1824.

²³ İbn Beşkuvâl olarak meşhur olan Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik (ö. 578/1183), Endülüslü son büyük muhaddis olarak kabul edilir. Kurtuba'da doğduğu ve burada İbn Rüşd (ö. 520/1126) ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi dönemin meşhur âlimlerinden ders aldığı yine dönemin önde gelen muhaddislerinden Ebû Ali es-Sadefî'nin kendisine icazet verdiği nakledilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Özdemir, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, 4/426.

²⁴ İbn Arabî'nin de hocaları arasında zikredilen Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Fahhâr'ın Kâdi İyâz'ın halifelerinden olup Melâmetî bir tasavvuf bakış açısına sahip olan Ebû'l-Abbâs es-Sebtî'nin (ö. 601/1204) tasavvuf eğitimini almasında kayda değer bir katkısının olduğu zikredilmektedir. Bk. Bardakçı, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif*, 57.

²⁵ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/73.

²⁶ İbn Havtullah'ın zamanın en büyük muhaddislerinden olduğu, Endülü's'ün çeşitli şehirleri yanında, Mağrib ve Doğu'da bulunup çok sayıda hocadan ders aldığı, Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras), Belensiye (Valencia) ve Mâleka'da kadılık yaptığı bildirilmektedir. Özdemir, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, 4/426.

601/1204 yılının Şaban ayında bütün kitaplarının icâzetini verdiğini ifade etmektedir.²⁷ Abdullah b. Hişâm (ö. ?) da, Tarîf adasında birçok kez onunla karşılaştığını ve Kasrî'nin rivayetlerinin ve telif ettiği kitapların icâzetini kendisine verdiğini zikreder.²⁸ Yine Ebû Abdullah el-Ezdî (ö. ?), Ebû'l-Hasen el-Gâfikî (ö. 649/1251), Ebu'r-Rabî b. Sâlim (ö. 634/1237) gibi zevâtın da ondan hadis naklettiği zikredilir.²⁹

Kasrî'den istifade ettiği arasında belki de en dikkat çekici isim Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir (ö. 638/1240). Claude Addas, İbnü'l-Arabî'ye dair biyografi çalışmasında onun Endülüs ve Mağrib'de şer'î ilimleri okuduğunu belirtirken kendisine icâzet veren hocaları arasında Kasrî'yi de zikretmiş, ondan tefsir ve hadis derslerini aldığı bildirmiştir.³⁰ Ona göre İbnü'l-Arabî, Kasr Kütâme'de Kasrî'nin derslerine devam etmiştir.³¹ Nitekim İbn Arabî, kendi eserinde feyz aldığı hocaları arasında Abdülcélil el-Kasrî'yi de zikretmiş, onunla Kasr Kütâme'de tanıştığını bildirmiştir.³²

Endüslü sûfi Ebûl-Abbâs İbnü'l-Ârif (ö. 536/1141) hakkında çalışması olan M. Necmettin Bardakçı, İbnü'l-Arabî'nin hocaları arasında yer alan Kasrî'nin, İbnü'l-Ârif'in talebesi Ebû'l-Hasen Ali b. Halef'in önde gelen müridlerinden olduğunu zikrederek, bunun İbnü'l-Ârif'in tasavvufî düşüncelerinin aktarılması ve sonraki dönemlere etkisi açısından önemine vurgu yapmaktadır.³³ Addas'ın verdiği bilgilere göre İbnü'l-Ârif, İbn Arabî'nin yaşadığı dönemde başlıca hâkim olan iki tasavvufî düşünceden biri olan ve Endülüs'te Müslümanlar tarafından inşa edilmiş bir şehir olan Meriye'de (Almeria) kurulan "Meriye Mektebi"nin en önemli temsilcilerinden biridir. İbnü'l-Ârif, Kasrî'nin şeyhi Ali b. Halef b. Gâlib'in şeyhidir.³⁴ Bu durumda İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî anlamda beslendiği kaynaklardan biri olarak şöyle bir tasavvufî silsile karşımıza çıkmaktadır: *İbn Arabî* → *Abdülcélil* → *İbn Gâlib* → *İbnü'l-Ârif*. Nitekim Addas, "İbn Arabî'nin Endülüs ve Mağrib'teki Muhtelif Tasavvufî Cereyanlarıyla İlişkisi" konu başlığında yer verdiği bir tabloda bu silsileye yer vermektedir.³⁵

Kasrî tedrisin yanı sıra telif faaliyetinde de bulunmuştur. Çok sayıda eser telif ettiği nakledilmesine rağmen Kasrî'nin günümüze yalnızca *Şuabü'l-Îmân*³⁶, *Tefsîrü sûreti'l-Fâtîha*³⁷ ve *Şerhu*

²⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilê*, 3/276; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/421. Ayrıca bk., Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 1/265.

²⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilê*, 3/275.

²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22/12; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/271; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 1/265.

³⁰ Claude Addas, *İbn Arabî: Kibrit-i Ahmer'in peşinde*, çev. Atilla Ataman (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003), 331.

³¹ Addas, *İbn Arabî*, 69.

³² Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hâtimî, *Sufis of Andalusia* (Sherborne: Beshara Publications, 1988), 160.

³³ Bardakçı, *Endüslü Sûfi İbnü'l-Arif*, 51-57. Addas, İbn Arabî'nin irfanı üzerinde en çok tesiri olan mutasavvıfın, Murabıtlar dönemi tasavvufunun önemli temsilcilerinden olan İbnü'l-Ârif olduğunu belirtir. Buna göre İbn Arabî, *Fütühât*'ın pek çok yerinde onun *Mehâsinü'l-Mecâlis* isimli eserinden alıntılar yapmış onun ilminin kemalini överek onu "muhakkik âlimler" arasında saymıştır. Ayrıca İbn Arabî'nin açık bir dille şeyhimiz olarak andığı tek kişi İbnü'l-Ârif'tir. Daha geniş bilgi için bk. Addas, *İbn Arabî*, 68-69.

³⁴ Addas, *İbn Arabî*, 69.

³⁵ Addas, *İbn Arabî*, 329.

³⁶ *Şuabü'l-Îmân*'ın iki baskısı yapılmıştır. Birincisi daha yaygın olanıdır ve Eymen Salih Şaban ile Seyyid Ahmed İsmail tarafından neşredilmiştir. (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1996/1417). İkincisi ise Seyyid Kesrevî Hasan tahkikiyle neşredilmiştir. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995/1416). Ahmed b. Mer'î el-Umerî, Kasrî'nin *Şuabü'l-îmân*'ının ilk cüzünü doktora tezi olarak tahkik etmiştir. Ahmed b. Mer'î el-Umerî, *Tahkiku Şuabi'l-îmân*, (Mekke: el-Âmmü'd-Dirâsî: 1983).

³⁷ *Tefsîrü Fâtihati'l-Kitâbi'l-Azîz* diye de anılan yazma eserin bir nüshasının, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde (2713, 180b - 208b) kayıt numarası ile yer aldığı ifade edilmektedir. Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcélil el-Kasrî", 1825.

*müşkili'l-hadîs*³⁸ isimli eserlerinin ulaştığı bildirilmektedir.³⁹ Bunların dışında kaynaklarda⁴⁰ Kasrî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân*, *el-Mesâil ve'l-ecvibe*, *Şerhu'l-esmâi'l-hüsna*, *Yakîn* gibi eserler telif ettiği ifade edilmektedir.⁴¹

Kaynaklarda Kasrî'nin çeşitli ilim dallarında söz sahibi bir âlim olduğu ve mütevellim, müfessir ve muhaddis olarak bilindiği ifade edilmektedir.⁴² Zebîdî *Tâc*'da Kasrî'yi "imâm" olarak vasıflandırmaktadır.⁴³ Şâfiî âlim Takiyyüddin Sübkî'nin de (ö. 756/1355) Kasrî'yi övdüğü nakledilmektedir.⁴⁴ Kasrî'nin özellikle Arap dilindeki birikimine sonraki âlimler tarafından vurgu yapıldığı görülmektedir. Zehebî geçmiş ulemânın onun hakkındaki görüşlerini aktarırken Kasrî'nin birçok ilimde rûsûh bulduğunu özellikle de Arap dilinde söz sahibi biri olduğunu bildirmiştir.⁴⁵ Süyûtî, dil âlimlerinin biyografilerine dair eserinde, Kasrî'nin Arap dilinde söz sahibi âlimlerden biri olduğunu ve konuyla ilgili meselelere bakış açısının onun basiretine ve tecrübesine delâlet ettiğini bildirmektedir.⁴⁶

Şer'î ilimlerdeki birikiminin yanı sıra Kasrî'nin tasavvufi yönünün kaynaklarda öne çıkarıldığı, zühd ve takva sahibi bir alim olduğuna dikkat çekildiği görülmektedir.⁴⁷ Bu yönü itibarıyla onunla ilgili "mutasavvıf", "zâhid", "verâ sahibi" ve "ilim ve amelde öncü" gibi tanımlamalara rastlanmaktadır.⁴⁸ Ebû Abdullah el-Ezdî, hocası Kasrî'nin hâl, makâm, ilim ve muâmelât sahibi bir âlim olduğunu zikrettikten sonra zühd ve tebettül (iffet, kendini ibadete veren) ile maruf olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Kasrî'nin ehl-i sünnet üzere bir tasavvuf hayatı sürdürdüğü, Mağrib'de ehl-i sünnet üzere tasavvufun onunla sona erdiği, ayrıca hiç kimseye nasip olmayacak şan ve şöhrete sahip olduğu zikredilmektedir.⁵⁰ Bu makalenin konusu olan *Şu'abü'l-îmân* adlı eserinde de açıkça görüldüğü üzere Kasrî'nin Kur'ân ve sünnete bağlılığa son derece önem verdiği ve tasavvuftaki açıklamalarını Kur'ân ve sünnetteki esaslar çerçevesinde yaptığı görülmektedir.⁵¹

2. Kasrî'nin *Şuabü'l-îmân*'ı ve Literatürdeki Yeri

Hiz. Peygamber'den imanla ve mümin olmakla ilgili çok sayıda rivâyet nakledilmiştir. Konuyla ilgili hadis-i şeriflerden birinde Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "İman yetmiş küsur şubedir. En

³⁸ *Tenbîhü'l-efhâm (enâm) fî müşkili ehâdisihî Aleyhisselâm* yahut *Kitâbü şerhi müşkili'l-hadîs* olarak da anılan eserin üç yazma nüshasının bulunduğu bildirilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî", 1825.

³⁹ Söz konusu eser üzerine Mahmud Esad Erkaya tarafından "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî (Ö. 608-1211) ve Müteşâbih Hadisler Dair Şerhu Müşkili'l-Hâdis Adlı Eseri", adlı bir çalışma yapılmıştır. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42 (2016), 1823-1831.

⁴⁰ Kasrî'nin telif ettiği ifade edilen eserler hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/275; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/420; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/270; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 1/265; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 278; Süyûtî, *Tabakatü'l-müfessirîn*, 66; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: 1396/1976), 3/276; Samedî, *Medresetu fikhî'l-hadîs*, 1/214.

⁴¹ Kasrî'nin *Yakîn* ismindeki kitabını rivâyet ettiği nakledilmiştir. Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 278; Samedî, *Medresetu fikhî'l-hadîs*, 1/214.

⁴² Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993/1414), 2/50.

⁴³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/276.

⁴⁴ Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtac*, 296.

⁴⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/271.

⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/73.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/420; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 278.

⁴⁸ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 1/265.

⁴⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/275; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 278.

⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22/12; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/271; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 1/265. Ayrıca bk. Talat Koçyiğit, "Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ", 24/576.

⁵¹ Bu konuda benzer bir tespit için bk. Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî", 1825.

yücesi Allah'tan başka bir ilâh olmadığına şahitlik etmek, en aşağısı da yoldan (insanlara) eziyet veren şeyi kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir bölümüdür.”⁵² Tamamı Ebû Hüreyre'den nakledildiği tespit edilen⁵³ söz konusu rivâyetin; imanın altmış küsur⁵⁴ veya yetmiş küsur⁵⁵ şube olduğunu belirten tariklerinden yola çıkılarak kâmil imanın mahiyetini, detaylarını ve şubelerini ayet ve hadisler çerçevesinde konu eden “şuabu'l-îmân” isimli bir telif türü oluşmuştur⁵⁶.

Kasrı'nın eserinin Şuabü'l-îmân literatürü içindeki yeri, eserin mahiyeti açısından önem arz etmektedir. Zira bazı kaynaklarda Kasrı'nın *Şuabü'l-îmân*'ının başka bir eserin muhtasarı olduğu belirtilmiş ve bu bilgi başka kaynaklarda ve ikincil literatürde kendisine yer bulmuştur. Bu bölümde Kasrı'nın eserinin mahiyetinin ve hususiyetinin daha iyi anlaşılması için ilk olarak Şuabü'l-îmân literatürüne dair genel bir malûmât verilecek, Kasrı'nın *Şuabü'l-îmân*'ının müstakil bir eser olduğu tespiti üzerinde durulacak ve eserin temel özelliklerinden bahsedilecektir.

Şuabu'l-îmân müstakil bir literatür olarak ortaya çıkmadan önce temel hadis kitaplarında “*Kitâbü'l-îmân*” başlığı altında ele alınmış, bir nevi bu literatürün oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Bu mânada Buhârî'nin, *Sahîh*'inin “*Kitâbü'l-îmân*” bölümünde belli bir tertib olmadan sıraladığı imân, amel ve ahlâk konularına dair elli sekiz hadise yer vererek bu konuda öncülük ettiği bildirilmiştir.⁵⁷ Bunun yanında her ne kadar isminde Şuabü'l-îmân ibaresi geçmese de ilgili literatüre katkı sağladığı söylenebilecek “*Kitâbü'l-îmân*” isminde eserler yazılmış⁵⁸, burada da iman, amel ve ahlâk ile ilgili konular ele alınmıştır.

Beyhakî'nin *Şuabü'l-îmân*'ı üzerine bir çalışması olan Münâ Abdülhakîm, eserinin başlarında “şuabü'l-îmân” literatürü hakkında uzun sayılabilecek bilgiler vermiştir.⁵⁹ Buna göre bu konuda ilk olarak yazıldığı ifade edilen ancak günümüze intikal etmeyen iki eser vardır. Bunlardan biri İbrâhim İshâk b. İbrâhim el-Kurtubî'nin (ö. 311/923) *en-Nesâih* isimli eseri, diğeri de İbn Hibbân el-Büstî'nin (ö. 354/965) *Vaşfü'l-îmân ve şu'abüh* isimli eseridir.

Şuabü'l-îmân literatürünün günümüze intikal ettiği bilinen en eski örneği, Ebû Abdullah el-Halîmî'nin (ö. 403/1012) *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* isimli eseridir.⁶⁰ *Şu'abü'l-îmân ve Minhâcü'd-dîn*

⁵² Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “İmân”, 3; Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc. *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı yayınları, 1982), “İmân”, 57; Ebû Dâvud, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), “Sünnet”, 14; Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ, *es-Sünen*, İstanbul, Çağrı yayınları, 1981), “İmân”, 6; Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı yayınları, 1981), “İmân”, 16; İbn Mâce, Muhammed bin Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Mukaddime”, 9.

⁵³ İlyas Çelebi, “Şuabu'l-îmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/218-219.

⁵⁴ Buhârî, “İmân”, 3.

⁵⁵ Müslim, “İmân”, 57.

⁵⁶ “Şuabü'l-îmân müelliflerinden İbn Hibbân, Ebû Abdullah el-Halîmî ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, eserlerini imanın yetmiş küsur şube olduğunu beyan eden Müslim hadisine dayandırarak *yetmiş yedi* şubeyi esas alırlarken, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve İbn Hacer el-Askalânî *altmış küsur*, İbn Batta ise *yetmiş* şube olduğunu bildiren hadisi göz önünde bulundurmıştır. Söz konusu bölümleri *yetmiş dört* ve *altmış dokuz* diye kabul edenler de vardır. Cibrîl hadisindeki iman, İslâm ve ihсан taksiminden hareket eden Bulkinî her bölüm için yirmi üç şube ayırıp *altmış dokuz* rakamına ulaşmıştır.” Çelebi, “Şuabu'l-îmân”, 39/219.

⁵⁷ Daha geniş bilgi için bk. Çelebi, “Şuabu'l-îmân”, 39/219.

⁵⁸ Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) ve Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) telif ettiği “*Kitâbü'l-îmân*” isimli eserleri bu türe örnek olarak verilebilir.

⁵⁹ Daha geniş bilgi için bk. Münâ, Abdülhakîm el-Asse, *es-Sinâatü'l-hadisîyye inde'l-îmâm el-Beyhakî fî kitâbihi Şuabü'l-îmân* (Dimaşk: Darü'n-Nevadir, 2008/1429), 84-92.

⁶⁰ Eser, Hilmi Muhammed Fûde tarafından tahkik edilerek 1979/1399 yılında Beyrut'ta Dârü'l-Fikr yayınlarından basılmıştır.

olarak da anılan⁶¹ eserinde Halîmî, imân şubelerini *yetmiş yedi* şube halinde ele almıştır. Yapılan bir tespite göre Halîmî'nin, imanın şubelere ayrılmasıyla ilgili hadisi en geniş anlamda tahlil eden kişi olduğu ifade edilmektedir.⁶²

Söz konusu literatürün muhtemelen en meşhur kitabı ise, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) kaleme aldığı *Şu'abü'l-îmân* isimli eseridir.⁶³ Plan ve muhtevâ bakımından Halîmî'den faydalandığı ifade edilen bu eserde de imân şubeleri *yetmiş yedi* bölüme ayrılmıştır.⁶⁴ Beyhakî'nin eseri kadar şöhret bulmasa da bu alanda öne çıkan diğer eserler arasında bu makalenin konusunu teşkil eden Kasrî'ye ait *Şuabü'l-îmân* ile Ömer b. Reslân el-Bulkînî'nin (ö. 805/1403) *Tercümânü şuabi'l-îmân* adlı eseri zikredilebilir.⁶⁵ Şîîler arasında da bu çerçevede eserler kaleme alındığını söylemek mümkündür. Mesela Bağdatlı İsmail Paşa, Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdullah es-Sa'dî eş-Şîî'nin *Şuabü'l-îmân* isimli bir eserin olduğunu bahsetmektedir.⁶⁶

Sonraki asırlarda da şerh, ihtisar ve telif olarak konu ile ilgili literatürün devam ettiği görülmektedir. Mesela Ebû Abdilmu'tî Muhammed b. Ömer el-Bentenî (ö. 1316/1898) konu ile ilgili *Fütûhâtü'l-Medeniyye fî Şuabi'l-îmân* isimli eserini kaleme almıştır.⁶⁷ Bentenî, imân esasları ile eserine başlayıp *yetmiş sekiz* bölüm halinde imânın şubelerini sıralamış ve her bir şube hakkındaki âyet ve hadislerle yer vermiştir.⁶⁸

“Şuabü'l-îmân” literatürü içerisinde sayılabilecek eserlerin birbirlerine benzeyen yönlerinden bahsetmek mümkün ise de eserlerin her biri detaylıca tahlil edilmeden benzerlik konusunda kesin hüküm verilmemelidir. Bununla birlikte alanda kaleme alınan birçok eserin, müelliflerinin tercihlerine ve tarzlarına bağlı olarak çeşitli farklılıklar arz ettiği belirtilmelidir. Ayrıca literatür içerisinde eser ismi olarak “şuabü'l-îmân” tabirine olan rağbet, eserlerin birbiriyle

⁶¹ Daha geniş bilgi için bk. Metin Yurdağür, “el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/106-107.

⁶² Veysel Kasar, *Halimî'ye ait Şuabu'l-İmân adlı eserin kelam ilmindeki yeri* (Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), Önsöz, V.

⁶³ Söz konusu eser, Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından tahkik edilerek 1410/1990 senesinde Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye yayınlarından Beyrut'ta basılmıştır. Eserin birçok muhtasarı yapılmıştır. Bunlardan biri Ömer b. Abdurrahman el-Kazvî'nî'ye ait *Muhtasarü Şuabi'l-îmân* isimli muhtasardır. (nşr. M. Münîr ed-Dımaşkî, Kahire 1343, 1355; nşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Dımaşk 1403) Söz konusu eser, *Şuabu'l-îmân (Beyhakî) muhtasarı: İmanın Şubelerinin Mahiyeti* ismiyle Hanifi Akın tarafından tercüme edilerek Polen Yayınlarından 2005 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.

⁶⁴ *el-Câmi' li şuabi'l-îmân* ismiyle de anılan eserin muhakkiki Dr. Abdülalî Abdülhâmid Hâmid, Beyhakî'nin adı geçen eseri yazarken bâbların ve şubelerin tertibinde Halîmî'nin *el-Minhâc* eserine tâbi olduğunu belirtmiştir. Böyle olmakla birlikte Halîmî'nin, eserinde hadisleri isnad olmaksızın verip kelimcilerin akli delillerle istidlâl yöntemini takip ettiğini ancak Beyhakî'nin hadisleri senedleriyle zikredip muhaddislerin yöntemini takip ettiğini ve görüşlerini hadis-i şeriflerle delillendirdiğini bildirmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin Beyhakî, *el-Câmi' li-Şuabi'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hamîd (Bombay: 1986). 1/67 (Muhakkikin Mukaddimesi)

⁶⁵ Söz konusu literatür ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Münâ, *es-Sinâatü'l-hadisîyye*, 84-92; Çelebi, “Şuabu'l-îmân”, 39/218-219.

⁶⁶ Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-Meknûn*, tsh. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1947), 2/49.

⁶⁷ Eser, *Nesâihü'l-ibâd şerhu Muhammed Nevevî b. Ömer el-Câvî ale'l-münebbihât ale'l-isti'dâd li-yevmi'l-meâd*, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evlâduhû, 1938/1357) isimli eserin hâmişinde basılmıştır.

⁶⁸ İhsan Toksarı, Muhammed b. el-Câvî'nin Münebbihâtü İbn Hacer şerhi *Nesâihu'l-ibâd* adlı eserini tercüme ederken aynı müellifin iman şubelerine dair bir eserin olduğunu farkettiğini ve hemen tercüme ettiğini belirtmektedir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Cavi Bentenî Nevevi, *İman şubeleri*; çev. İhsan Toksarı (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1969), Çevirenin Takdim Yazısı, 3. (Bentenî, eserinin mukaddimesinde bu kitabın, imân şubelerinin latif bir şerhi olduğunu ve Muhyiddin b. Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinden aldığı ve *Fütûhât-ı Medeniyye* ismini verdiğini bildirmektedir. Bentenî, *İman şubeleri*, 6.

kariştirilmesi yahut birbiriyle ilişkili olarak görülmesine zemin hazırlamış gözükmektedir. Bu konuda tashih edilmesi gereken hususlardan biri, Kasrî'nin *Şuabü'l-imân* adlı eserinin Halîmî'nin *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* adlı eserinin ihtisarı olduğuna dair bazı kaynaklarda yer alan bilgidir.⁶⁹ Söz konusu bilgi, bazı başka kaynak ve eserlerde de tahkik edilmeden tekrar edilmiştir. Mesela Halîmî'nin *el-Minhâc*'ını tahkik eden Muhammed Fûde, eserin muhtasarları arasında Kasrî'nin eserini de zikretmiştir.⁷⁰

Her ne kadar muhtasar bir eser olduğu bildirilmiş ise de Kasrî'nin *Şuabü'l-îmân* adlı eseri müstakil bir eser mahiyetindedir.⁷¹ Nitekim bazı biyografik kaynaklarda bu eserin müstakil bir çalışma olduğuna dair ifadeler yer almaktadır. Mesela Zehebî (ö. 748/1348), Tinbüktî (ö. 1036/1627) ve İsmail Paşa (ö. 1920) gibi biyografi müellifleri, Kasrî'nin eserlerini sıralarken *Şuabu'l-imân* isimli eserini muhtasar olarak değil de müstakil bir eser olarak zikretmektedirler.⁷² Şuabu'l-imân literatürü hakkında genel bilgiler veren Münâ Abdülhakîm, söz konusu eserin bazı kaynaklarda Halîmî'nin kitabının ihtisarı olduğu söylene de *Şuabu'l-imân*'ın müstakil bir eser olduğu tespitinde bulunmaktadır.⁷³ Ayrıca Halîmî'nin *el-Minhâc*'ı üzerine çalışması olan Metin Yurdağür, Kasrî'ye ait eserin *el-Minhâc*'ın muhtasarı değil "şuabü'l-îmân" türünde yazılmış müstakil bir çalışma olduğunu belirtmektedir.⁷⁴

Şuabü'l-imân'ın ilk cüzünü doktora tezi çalışmasında tahkik eden Ahmed b. Mer'î el-Umerî de eserle ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Başta Brockelmann olmak üzere diğer araştırmacılar tarafından bu eserin Halîmî'nin eserinin muhtasarı olarak kaydedilmesinin hata olduğunu belirten el-Umerî, Kasrî'nin eserinin isminde "muhtasar" ibaresi olacak şekilde bazı kaynaklarda yer almasının hatalı olduğuna dikkat çekmekte ve bu hatalarla ilgili muhtemel sebepleri ve kendi görüşlerini ortaya koymaktadır.⁷⁵ el-Umerî özellikle bazı yazma nüshalarında eserin isminde "muhtasar" ibaresi olduğu ya da bizzat Halîmî'nin eserinin muhtasarı olduğu şeklinde hatalı kayıtlar bulunduğuna işaret ettikten sonra netice itibarıyla Kasrî'nin eserinin müstakil bir eser olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır.⁷⁶

Aslında Kasrî'nin eserinin iddia edildiğinin aksine Halîmî'nin eserinin muhtasarı olmadığı, iki eser incelendiğinde çok net bir şekilde anlaşılmaktadır. Zira eserler arasında başlık, taksim, muhteva vb. açılardan herhangi bir benzerlik söz konusu değildir. Kasrî başka bir eseri esas alarak kendi eserini telif ettiğine dair herhangi bir ifadede de bulunmamıştır. Aksine el-Umerî'nin vurguladığı üzere müstakil bir çalışma olarak elif ettiğine dair ifadeler mevcuttur.⁷⁷

⁶⁹ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplement (GAL Suppl.)*. (Leiden: E.J. Brill, 1937), 1/349. Brockelmann Kasrî'ye ait *Muhtasaru Şuabi'l-imân* isimli bir eserinin olduğunu bildirmektedir.; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* (Leiden: E.J. Brill, 1967), 1/608; Talat Koçyiğit, "Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ", 24/576; Erkaya, "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî", 1825.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Halîmî Cürçânî Halîmî, *el-Minhac fî şuabi'l-imân*, thk. Hilmi Muhammed Fûde (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1979/1399), 34.

⁷¹ Kasrî'nin kendi eserinin İbn Liyûn et-Tüçîbî (ö. 750/1349) tarafından *Muhtasaru Şu'abi'l-îmân li-'Abdülcelîl el-Kasrî* ismiyle ihtisar edildiği nakledilmektedir. Sezgin, *GAS*, 1/608; Koçyiğit, "Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ", 24/576.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/420; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 278; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhü'l-meknûn*, 2/49.

⁷³ Münâ, *es-Smâatü'l-hadîsiyye*, 87.

⁷⁴ Yurdağür, "el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân", 30/107.

⁷⁵ Ahmed b. Mer'î el-Umerî, *Tahkîku Şuabi'l-îmân*, (Mekke: el-Âmmü'd-Dirâsî: 1983), 1/38, 48-55.

⁷⁶ Umerî, *Tahkîku Şuabi'l-îmân*, 1/48-49.

⁷⁷ Umerî, *Tahkîku Şuabi'l-îmân*, 1/55.

el-Umerî, Kasrî'nin *Şuabü'l-imân*'a ait Mısır, Mağrib, Suriye ve Yemen'de olmak üzere on nüsha tespit edebildiğini, bunlardan ulaşabildiği beşi üzerinden bir tahkik çalışması yaptığını ve Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de "İlm-i Kelam" koleksiyonunda (no: 110) bulunan nüshayı asıl olarak kabul ettiğini sebepleriyle beraber belirtir.⁷⁸ Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye'deki nüshayı esas alan Eymen Sâlih Şa'bân ve Seyyid Ahmed İsmâil ise eserin tamamını tahkik etmiştir.⁷⁹ Bu iki neşirde nüshalara dair verilen bilgilere ve bahsi geçmeyen diğer bazı nüshalara⁸⁰ bakıldığında eserin Kasrî tarafından ne zaman kaleme alındığına dair bir tarih vermek güçtür fakat eserin farklı dönemlerde yapılan istinsahlarına dair istinsah tarihi başta olmak üzere bazı kayıtlar mevcuttur.

Kasrî'nin eserinde toplam *yetmiş dört* şube bulunmaktadır. Bu yetmiş dört şube iki cüze ayrılarak konu edilmiştir. Kasrî şubelere geçmeden önce uzun bir girizgâh yapmaktadır. Burada kulun kendini yaratan Rabbini, yaratılışını, kulluğunun mahiyetini ve nasıl kulluk yapması gerektiğine dair açıklamalardan yola çıkarak söz konusu ilmin sem'î ve nazarî-aklî yollardan hareketle nasıl olacağıyla ilgili kelamdan tasavvufa hadisten tefsire kendi birikimini ve düşüncelerini yansıtan detaylı açıklamalarda bulunmaktadır.⁸¹ Kulun nazarî istidlâlle kendi varlığından ve mahlûkattan yola çıkarak Rabbinin varlığının marifetiyle donanması serüvenine hususi önem atfeden Kasrî, cismânî âlemden nefis ve ruha kadar çeşitli meseleleri tevhid ekseninde detaylıca ele almaktadır.⁸² Tevhidle ilgili zât, ef'âl ve sıfat meselelerini de konu edinen Kasrî, tevhidin müşâhadesinde avâmdan havâsa giden yedi makam olduğunu söylemekte ve bunlar arasında havâs olan üç makamın ehlerinden hususen bahsetmektedir.⁸³ Ardından bu makamlara nail olmanın sırf gayretle mümkün olamayacağını, bunun ancak Allah'ın fazlıyla ve muradıyla mümkün olabileceğini belirttiikten sonra buna nail olma yolunda *ilim* ve *amel* olmak üzere iki yoldan bahsetmektedir.⁸⁴ Eserin şimdiye kadarki kısmında ilimle ilgili bahislerin yer aldığını belirten Kasrî, şubeleri kastederek amelin zikrine geçmekte ve burada bu işin "İslâm", "İmân" ve "İhsân" olarak üç makam üzere mebni olduğunu dile getirmektedir.⁸⁵

Kasrî, söz konusu üç makam için Cibrîl hadisinde Hz. Peygamber'e yöneltilen sorulardan yola çıktığını belirterek bu üç makamla alakalı eserin temelini teşkil eden değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre "*İslâm asıldır ve başlangıçtır, ihsân fer'dir ve sonuçtur, imân ise vasıttır ve bu ikisini bağlamaktadır*".⁸⁶ Bu üçlüyü daha önce ele aldığı "cesed", "nefis" ve "ruh"la ilişkilendiren Kasrî, cesedin zâhir, nefsin bâtın, ruhun da hepsinin bâtını olduğuna dikkat çekmekte ve bunları sırasıyla "İslâm", "İmân" ve "İhsân"la özdeşleştirmektedir.⁸⁷ Bu çerçevede İslâm'dan ihsâna, bir diğer ifadeyle zâhirden bâtının bâtınına uzanan bir temellendirme söz konusudur ve bu temellendirme eserin tamamını şekillendirmiş gözükmektedir.⁸⁸ Eserin en dikkat çeken yönü de bu temellendirmede ortaya çıkmaktadır. Zira her bir şubede meseleler ilk olarak zâhirî boyutuyla İslâm,

⁷⁸ Umerî, *Tahkiku Şuabi'l-imân*, 1/65-71.

⁷⁹ Eserin tamamı mevcut olduğu için bu çalışmada bu neşir esas alınmıştır.

⁸⁰ Mesela bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no: 366.

⁸¹ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/19.

⁸² Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/26-100.

⁸³ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/100-131.

⁸⁴ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/134.

⁸⁵ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/134.

⁸⁶ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/134.

⁸⁷ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/134-135.

⁸⁸ Kasrî bu temellendirmesini özellikle Cibrîl hadisinin ve bazı ayetlerin tahlîli üzerinden yapmaktadır. Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/134-138.

ardından bâtinî boyutlarıyla imân ve ihsân olmak üzere üç makam çerçevesinde konu edilmektedir. Ayrıca Kasrî varlık ve âlem tasavvurundan bilgi anlayışına kadar eserindeki hemen her meseleyi zâhir ve bâtin boyutlarıyla beraber açıklamaktadır.⁸⁹ Doğal olarak zikredilen ayet ve hadisler, hem bu zâhirî ve bâtinî anlatıyı şekillendiren bir rol oynamakta hem de bu anlatı çerçevesinde zâhiren ve bâtinen yorumlanmaktadır.

Cibrîl hadisinin yanında eseri esas itibariyle şekillendiren bir diğer hadis, imanın şubeleriyle ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen hadistir. Kasrî burada râvi ya da kaynak zikretmeksizin “*iman yetmiş küsür şubedir*” hadisinden yola çıktığını dile getirmektedir.⁹⁰ Bu hadis çerçevesinde Hz. Peygamber'in “cevâmiu'l-kelim” vasfına sahip olmasından dolayı imân şubelerinin çok sayıda bâb ve fasla konu olabileceğine dikkat çeken Kasrî, bizzat şube sayısı ile ilgili burada herhangi bir değerlendirme yapmamakta ama eser içinde şubelerin sayısına etki eden çeşitli tasarruflarda ve yorumlarda bulunmaktadır.⁹¹

Kasrî şubelerini zâhirin alanı olan İslâm makamından başlayacak şekilde tertip etmiştir. Bu tertip çerçevesinde Cibrîl hadisindeki İslâm nedir sorusuna verilen cevaptan yola çıkarak “Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek” ve “Muhammed (as)'ın Allah'ın rasûlü olduğunu ikrar etmek” ilk iki sırayı almıştır. Ardından gusûl ve abdest konuları ayrı şubelerde işlenerek sırasıyla “Namaz”, “Zekât”, “Oruç” ve “Hac” gibi ibadetlere hasredilen şubelere geçilmiştir. Kasrî şubeler arasında belirli irtibatlar kurmakta ve bu irtibatlar eserin tertibini belirlemektedir. Mesela “Hac”dan sonraki “Cihâd” konusunu bitirirken “Hicret” konusuna değinmekte, “Hicret” konusuna başlarken de bunların birbirinden ayrılmaz şubeler olduğunu dile getirmektedir.⁹² Benzer bir durum hemen sonraki “İstikâmet”, “Cemaat ve Ülfet”, “Nasihat” şubelerinde ve onları takip eden şubelerde de görülmektedir. Kasrî otuz birinci şube olan “Allah Tebâreke ve Tealâ'ya Gayben İman Etmek” ile birlikte hususen iman konularını işlemekte ve bu şubeler niyet ve ihlasla biten ilk cüzün son şubesine kadar sürmektedir. Kırk birinci şube olan “Tevbe” konusuyla başlayan ikinci cüzde ağırlıklı olarak ihsân çerçevesinde değerlendirilebilecek konular şube olarak yer alsa da eserin başından sonuna kadar Kasrî'nin bütün bu şubeleri, İslâm, imân ve ihsân makamlarının şubeleri şeklinde ayırarak net bir taksimde bulunmadığı görülmektedir. Zaten yukarıda da belirtildiği üzere her bir şube bütün bu üç boyut çerçevesinde konu edilmektedir.

Şubelerin tertibi açısından İslâm'dan ihsâna uzanan çerçeveye beraber üzerinde durulması gereken konu, şubelerin Kasrî tarafından nasıl belirlendiği meselesidir. Bu konuda Kasrî'nin genel olarak hadisleri temel aldığı ve ilgili hadisleri şubeler için delil olarak öne çıkardığı görülür. Konuyla ilgili ayetler de hadislerle beraber delil olarak bir arada verilir. Ayet ve hadislerle beraber bazı durumlarda icmâ olduğuna işaret edilerek şube tercihleri delillendirilmeye çalışılır.⁹³ Bazen hadislerle beraber çeşitli âsâr ve haberler de delil olarak gösterilir. Bu âsâr arasında en dikkat

⁸⁹ Mesela dünyanın zâhir ve bâtin boyutlarına dair yaptığı yorumlar ve bunun için kullandığı hadisler için bk. 1/408, 2/411. Bilgi anlayışı açısından Kasrî'nin icmâm zâhir ve bâtin boyutlarının olduğuna dair dikkat çekici sözleri için bk. 1/252-253.

⁹⁰ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/138.

⁹¹ Mesela Kasrî cenâzenin imânın bir şubesi olduğuna dair âsâr olduğunu ama kendisinin namaz konusunda bu bahsi ihtisar ettiğini belirtir. (bk. 1/166); İhsân konusunu kendi tasarrufuyla iki ayrı şubede ele alır. Daha geniş bilgi için bk. 2/359 ve 369. Bir diğer dikkat çekici örnek olarak hadislerle iman etmenin de müstakil bir şube gerektirdiğini söyler ama onun da vahiy olması hasebiyle Kitab'a imân konusuna dahil ettiğini ifade eder. (bk. 2/14). Kitabının sonunda da ilk konuyu iki şube olarak verdiğini söyler. (bk. 2/592).

⁹² Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/239

⁹³ İcmâm delil olarak gösterildiği bazı örnekler için bk. Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/37.

çekenlerden biri, Kasrî'nin Hz. Ali'ye nispet ettiği bir "hadis"i; *sabır, yakîn, adl* ve *cihâd* konuları için -diğer başka delillerle beraber- delil göstermesidir.⁹⁴ Bazı şubelerde ise ilgili meselenin herhangi bir delile ihtiyaç duymayacak şekilde imanın şubelerinden biri olduğuna dair ifadelerde bulunsa da yine delilleri zikreder.⁹⁵ Şube için delil olarak belirtilen hadis ve ayetlerle beraber konu işlenirken çok sayıda ve çeşitli ayet, hadis ve âsâr etrafında ilgili şube, zâhirî ve bâtinî boyutlarıyla yorumlanır.

Kasrî hadisleri çeşitli ifadelerle zikretmektedir. Bazı hadisler özellikle *sahîh* ibaresiyle beraber nakledilmektedir. Bu hadisler bazen râvî olan sahâbînün ya da hangi kaynaktan geçtiyse o kaynağın ismiyle beraber verilmektedir. Kasrî'nin bu anlamda en çok Buhârî ve Müslim'e atıf yaptığı görülür.⁹⁶ Eserin geneline bakıldığında Kasrî'nin *sahîh* ve *hadis* ibarelerini dikkatli bir şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. Zira eserdeki Hz. Peygamber'e atfedilen birçok ifade, özellikle "haberde geçti ki", "rivayet edildi ki", "şu söz varid oldu" gibi ibarelerle verilir.⁹⁷ Bazen haberin sahih kaynaklarda geçmediği ama meseleyi tasdik edici yönünün olduğu belirtilir.⁹⁸ Eserin geneline bakıldığında sahih hadislerle beraber zayıf ve mevzu bazı hadislerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁹ Aşağıda bazı hadislerle ilgili tespitler paylaşılacak olsa da Kasrî'nin rivâyet usulü, hadisleri kullanımı, müstakil bir çalışma gerektirmektedir. Eserde hadislerin tam anlamıyla bir hadisçi hassasiyetiyle verilmediği de vurgulanmalıdır. Fakat kitabın mahiyeti itibariyle böyle bir amaç taşıdığı da söylenemez.

Kasrî naklettiği hadislerle ilgili çok yönlü değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bazen hadisler arasında irtibatı kurmakta, bazen zâhirde tezat teşkil edebileceğini ifade ettiği hadisleri muhatap nezdinde anlamlaştırmaya çalışmaktadır. Bazen de bizzat hadisin nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili yorumlarda bulunmakta ve yer yer hadisin anlaşıldığını ifade ederek açıklama yapmadan hadisi öylece nakletmektedir. Bunu yaparken de eserin genelinde olduğu gibi doğrudan okura hitap etmekte ve "bunu kavransan hadisin manasını da anlarsın" ve "hadisteki bu manayı anlamazsan olmaz" gibi ifade kalıplarına başvurmaktadır.¹⁰⁰

Sünnete ittibâ söz konusu olduğunda Kasrî'nin son derece net bir tavra sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ona göre Kitâb'a imân kadar sahih hadislere imân etmek de vaciptir.¹⁰¹ Hz. Peygamber'in hadisine iman etmek vacip olduğu için hadisleri yalanlamak Hz. Peygamberi yalanlamak anlamına gelir.¹⁰² Kasrî'nin eserinin temelini teşkil eden vurguların başında kitap ve sünnete muvâfakat meselesi gelmektedir. Bu anlamda kitap ve sünnete muvâfakatın şart olduğu eserin farklı bölümlerinde vurgulanmaktadır.¹⁰³ Kasrî, kitap ve sünneti görmezden gelerek "rey"e ve "akl"a başvuranlara şiddetle karşı çıkmakta ve bunu çeşitli meselelerde gündeme

⁹⁴ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/277. Söz konusu rivâyet temel hadis kitaplarında olmayıp genelde tasavvuf kitaplarında yer almaktadır. Rivâyet için bk. Muhammed b. Alî, Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, thk. Asım İbrahim el-Keyâlî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/418.

⁹⁵ Mesela bk. Takvayla ilgili şube 1/387; Ayrıca bk. Nebilere ve Rasullere kalben imanla ilgili şube 2/3.

⁹⁶ Mesela ravi sahabinin ismini verilerek Buhârî ve Müslim'de rivayet edildiği ifade edilen bir hadis örneği için bk. Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/367.

⁹⁷ Bazı örnekler için bkz. Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/205, 215, 325, 363; 2/45, 179, 290, 410.

⁹⁸ Bir örnek için bkz. Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/250

⁹⁹ Aşağıda bazı örneklerinden bahsedilecek olan mevzu hadislerden örnekler için bk. 2/163; 2/290.

¹⁰⁰ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/164, 2/566.

¹⁰¹ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/14. Kasri burada hadislere imanın da iman şubelerinden olduğunu ama o da vahiy olduğu için bu meseleyi kitaba imanla birleştirdiğini ifade etmektedir.

¹⁰² Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/14.

¹⁰³ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/22.

getirmektedir.¹⁰⁴ Kasrî kitap ve sünneti tamamen görmezden gelerek akıl ile yetinebileceğini düşünenleri eleştirirken akıl ve şer'in birbirine muhtaç olduğunu belirterek her ikisinin de birbirinden müstağni kalamayacağı şeklinde bir görüşü savunmaktadır.¹⁰⁵

Kitap ve sünnete muvâfakatla irtibatlı olarak Kasrî'nin eserinde en dikkat çeken hususlardan biri, “*ehl-i sünnet*” vurgusudur. Kasrî Hz. Peygamber'in fırkalarla ilgili hadisinden yola çıkarak “Kaderiyye”, “Mürchie”, “Râfıza” ve “Hâriciyye” fırkalarını alt fırkalarla beraber sayar ve yetmiş üçüncü fırkanın yani “fırka-i nâciye”nin (kurtuluşa ulaşacak fırka) ehl-i sünnet olduğunu söyler.¹⁰⁶ Kasrî'ye göre “cemaat” Hz. Peygamber, onun ashâbı ve onların yollarını takip edenlerden ehl-i sünnetten müteşekkildir.¹⁰⁷ “Sebîlullah” da ehl-i sünnet'in yoludur, çünkü onlar Hz. Peygamber'e tâbidirler.¹⁰⁸ Ehl-i sünnet içindeki ihtilaflar ise dindeki genişliktendir.¹⁰⁹ Bu ihtilafla ilgili olarak özellikle fikhî mezheplere işaret eden Kasrî, eserinde bazen meseleleri fikhî ihtilaflara temas ederek konu etmektedir.¹¹⁰ Eser tevhid merkezli olduğu için daha çok itikâdî meseleler öne çıkmaktadır. Söz konusu itikâdî meselelerde ise Kasrî, ehl-i sünnet'in dışında gördüğü fırkalara ve görüşlere karşı şedid bir tavır içerisindedir.¹¹¹

Kasrî'nin sûfi yönü ve bu anlamda kendinden önceki sûfilerden beslenmiş olması, ehl-i sünnet hassasiyeti ile beraber eserindeki kitap ve sünnete muvâfakatla ilgili tavrı, Kasrî'nin bakış açısını ortaya koymasına bakımından belirleyici bir konuma sahiptir. Eserde başta Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) olmak üzere İbrahim b. Edhem (ö. 161/778?), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) ve Bayezidî Bistâmî (ö. 234/848?) gibi öne çıkan sûfilerden nakillerde bulunmaktadır.¹¹² Kasrî sûfi ve tasavvuf gibi kavramlara başvurmadan ilim, velâyet, siddikiyet, ilhâm, rüya ve mükâşefe vb. meselelere değinmektedir. Nebilerin mucizelerinden bahsederken bunları vahiy almak ve harikulade olayların meydana gelmesi şeklinde iki kısma ayıran Kasrî, âlimlerin bu iki kısmı da tevârüs ettiklerini ifade etmektedir.¹¹³ Sâdik ve sâlih rüyaların nübüvvetin bir parçası olduğuyla ilgili hadis¹¹⁴ gibi Hz. Peygamber'den nakledilen hadise atıfla bu meseleyi siddikiyet, ilhâm, Allah'ın Kitâb'ını anlama ve Hz. Peygamber'e itibâ üzerinden açıklamaktadır.¹¹⁵ Yine aynı şekilde rüyalardan bahsedilirken Hz. Peygamber'in *benden sonra nübüvvet adına mübeşşirâttan başka bir şey kalmayacak* hadisi¹¹⁶ zikredilerek rüya benzer bir bağlamda konu edilmektedir.¹¹⁷ Kasrî'nin tasavvufi bakış açısının en çarpıcı örneklerinden birisi ise “Allah için sevmek” şubesinde sevillecek zümrelerin birinde hiyerarşik olarak kutub, dört evtâd, altı abdâl, kırk nakîb, üç yüz necîb ve geri kalan sâlihlerden bahsetmesidir.¹¹⁸ Burada kutup Hz. Peygamberle, evtâd hülefâ-yı râşidinle, abdâl aşere-yi mübeşşereyle, kırk nakîb dârülerkâm ehliyle, üç yüz necîb de bedir ehliyle

¹⁰⁴ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/404-406, 413; 2/517, 558, 575-576.

¹⁰⁵ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/14.

¹⁰⁶ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/248.

¹⁰⁷ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/249.

¹⁰⁸ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/252.

¹⁰⁹ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/250.

¹¹⁰ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/401-402.

¹¹¹ Filozoflardan da bahsediyor Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/18.

¹¹² Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/253, 407, 2/141, 146, 367,

¹¹³ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 1/153.

¹¹⁴ Buhârî, “Ta'bîr”, 26.

¹¹⁵ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/10-11

¹¹⁶ Buhârî, “Ta'bîr”, 5; Müslim, “Salât”, 207.

¹¹⁷ Kasri, *Şuabü'l-imân*, 2/419

¹¹⁸ Kasri, *Şuabü'l-imân*, *Şuabü'l-imân*, 2/310.

özdeşleştirilmekte ardından bu makamlarla ilgili detaylar paylaşılmaktadır.¹¹⁹ Bu ve benzeri örnekler kitapta zâhirî alanla beraber bâtinî boyutun ne denli merkezi olduğuyla ilgili fikir vermektedir.

Kasrî'nin *Şuabü'l-îmân* adlı eserinin literatürdeki diğer eserlerden ayrıldığı belki de en önemli özelliği, âyet ve özellikle hadisleri zâhir ve bâtin yönüyle ele alıp yorumlamasıdır. O, iman şubelerini daha çok hadisleri temel alarak, İslâm, imân ve ihsân kavramları çerçevesinde zâhirden bâtına doğru açıklamaya çalışmıştır. Kur'ân ve sünnete bağlılığa son derece önem veren Kasrî'nin açıklamalarını genel itibarıyla Kur'ân ve sünnet çerçevesinde yaptığı görülmektedir. Netice olarak itikadî ve tasavvufî meseleler açısından zengin bir muhtevaya sahip olan Kasrî'nin *Şuabü'l-îmân*'ının gerek konuları ele alış yöntemi ve gerekse tasavvufî bakış açısını yansıtmaya bakımından literatür içerisinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

3. Kasrî'nin Şuabü'l-îmân'ında Hadislerin Bâtinî Yorumu

Eserde bütün konuların zâhir ve bâtin boyutlarıyla ele alınması birçok batınî yorumu beraberinde getirmiştir. Yukarıda vurgulandığı üzere Kasrî'nin varlık tasavvurundan bilgi anlayışına kadar her husus bu çerçevede konu edilmiştir. Buna paralel olarak eserde çok sayıda hadis, batınî yorumlara esas teşkil etmiş ve bu anlatı çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu bölümde çarpıcı bazı örnekler üzerinden hadislerin eserdeki bâtinî anlatının nasıl parçası olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Kasrî eserinin başında, şehâdetin iki temel unsurunu zâhirî ve bâtinî yönleriyle konu ettikten sonra temizlik meselesini önceleyerek iki müstakil şubede gusül ve abdestin detaylarını ele almaktadır. Burada "*Temizlik imanın yarısıdır.*" hadisine¹²⁰ özel bir önem atfeden Kasrî, hadiste zikri geçen "*imân*"ın iki anlamı olduğunu ifade etmektedir: İlk mâna *Allah'a yakınlaştırma* anlamında, ikinci mâna ise *Allah'a giden yolun önünü kesen ne varsa temizlenmesi ve izâle edilmesi* anlamındadır.¹²¹ Bu hadisi de zikrederek gerek gusül gerekse abdestle beraber temizliğin zâhirî ve bâtinî yönlerini detaylıca işlemekte, bazı başka hadisleri de bu bahisle irtibatlı şekilde izah etmektedir.¹²² Meselâ "*Kim güzelce / benim gibi abdest alıp ardından -içinde başka şeylerle meşgul olmaksızın- iki rekât namaz kılsa, geçmiş günahları başışlanır.*" hadisini¹²³ zâhirî ve bâtinî yönleriyle açıklar. Ona göre uzuvların yıkanması İslâm makamıyla yani zâhirle ilgiliyken bâtinî temizliğin kemâli de tevbeyle mümkün olabilir.¹²⁴ Kâmil bir temizliğin bu boyutuna da Hz. Peygamber'in suyun uzuvlara abdest ve gusül niyetiyle dökülmesiyle hataların çıktığını ifade ettiği hadisi açıkça işaret etmektedir.¹²⁵ Kasrî bu bahsi kısaca "*din nezâfet üzere mebnî*" dir görüşüyle tamamlarken bahsettiği zâhir ve bâtin manalarının anlaşılmasıyla beraber "*temizlik imanın yarısıdır*" hadisinin vuzuha kavuştuğunu ifade etmektedir.¹²⁶

¹¹⁹ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/310-311.

¹²⁰ Müslim, "Tahâret", 1.

¹²¹ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 1/156-157.

¹²² Kasrî, *Şuabü'l-îmân* 1/157-164.

¹²³ Buhârî, "Vudû", 24; Müslim, "Tahâret", 3-4.

¹²⁴ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 1/162.

¹²⁵ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 1/162-163. Kasrî konuyla ilgili şu hadisi zikretmektedir: "*Müslüman veya mü'min bir kul abdest aldığında yüzünü yıkarsa, gözleri ile bakarak işlediği her günah abdest suyu veya suyun son damlası ile yüzünden çıkar. İki elini yıkadığında, elleriyle tutarak işlediği her günah abdest suyu veya suyun son damlası ile ellerinden çıkar. Ayaklarını yıkadığı zaman, ayaklarıyla yürüyerek işlediği her günah abdest suyu veya suyun son damlası ile ayaklarından çıkar. Neticede o mü'min kul, günahlardan temizlenmiş olur.*" Müslim, "Tahâret", 32.

¹²⁶ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 1/164.

Zira onun konu ettiği üzere temizliğin hakikati diğer bütün meseleler gibi zâhir ve bâtin olmak üzere iki yönlüdür.

Abdestle ilgili bölümdeki en çarpıcı yorumlardan biri, Kasrî'nin abdestin ortaya çıkış sebebiyle ilgili “ahbâr” olduğunu ileri sürmesidir. Burada Hz. Adem'in ağaçtan yemesi sebep olarak gösterilirken mesele, yeme şehvetiyle irtibatlandırılarak zâhiren insanın yemeden kaynaklı olarak abdest bozmasına işaret edilmekte, ayrıca imân ve ihsân boyutunda meselenin bâtinî boyutlarına değinilmektedir. Bu noktada mesela ihsân makamında iblisin ağaçtan yemeye sebep olduğu gündeme getirilerek kişinin iblisin temsil ettiği necâseti temizlemesinin şart olduğu vurgulanmaktadır. Abdestte Allah Teâlâ'nın “temiz ve güzel evsâfına rûhânî akılla nazar etmenin” esas teşkil ettiğine ve Allah'ın huzurunda temiz olmanın önemine dikkat çekilmektedir.¹²⁷

Kasrî abdestte her bir uzvun yıkanmasının bâtinî boyutlarına temas ettiği gibi namaz¹²⁸, zekât¹²⁹, oruç¹³⁰ ve hac¹³¹ gibi ibadetlerin her safhasını da batınî yönleriyle detaylıca incelemektedir. Mesela namazın bâtinî boyutuyla nasıl kılınacağını aktardıktan sonra selamla birlikte artık duyular âlemine geçildiğini söylemekte ve bunu Hz. Peygamber'in “*namazı vedâ edenin namazı gibi kıl*” hadisiyle¹³² irtibatlandırmaktadır.¹³³ Zira kişi namaz kılariken duyular âleminden çıkıp o âleme veda ederek Rabbinin yüce huzuruna varmaktadır. Rabbi'nin huzurunda yapması yasak olan şeyler selamla beraber kişiye helâl hale gelmiş vaziyettedir. Bu nedenle Hz. Peygamber “*Namazın tahrîmi tekbîr, tahlîli de selâmdır.*” buyurmaktadır.¹³⁴ Yine namazla ilgili Kasrî'nin üzerinde durduğu bir diğer husus, kişinin ne yaparsa yapsın Rabbi'ne layık bir namaz kılamayacağına işaret etmesidir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in “*müminin niyeti onun amelinden daha hayırlıdır*” hadisinden¹³⁵ bahsetmekte ve yine konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in namazdan sonra istiğfar ettiğiyle ilgili sahîh hadisler bulunduğuna işaret etmektedir.¹³⁶

Hacla ilgili bölümde “*Mekke vadisinde (bibatn-i Mekket) size onları yenmeyi nasip ettikten sonra ....*”¹³⁷ ve “*ziraat yapılmayan bir vâdi*”¹³⁸ ayetlerini zikrederek Mekke'nin coğrafi konumuyla alakalı bazı yorumlarda bulunan Kasrî, burada Mekke'yi insanın batinında gizli olan kalbe benzeterek Mekke ve “*beytullah*”ı bâtinî yönleriyle beraber konu etmektedir.¹³⁹ Kâbe'nin yeryüzündeki “*beytullah*” olduğunu ifade ettikten sonra hakikatte “*beytullah*”ın insan kalbi olduğunu dile getirir ve

¹²⁷ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/163.

¹²⁸ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/166-170.

¹²⁹ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/183-191.

¹³⁰ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/195-199.

¹³¹ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/205-217.

¹³² Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/170. Hadis için bk. İbn Mâce, “Zühd”, 15. Elbânî, hadis hakkında *Hasen* hükmünü vermiştir. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Sahîhu Süneni İbn Mâce li-İmami'l-Hafız Ebû Abdullah el-Kazvîni* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1997/1417), 2/364 (Hadis No: 3381)

¹³³ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/170.

¹³⁴ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/170. Hadis için bk. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 31.

¹³⁵ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*; thk. Hamdi Abdülmecid Selefi (Beirut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1985/1405), 6/185-186 (Hadis No: 5942) Elbânî, bu hadisin Deylemî'nin *Müsned*'inde yer alan rivâyetinin *mevzû* olduğunu ancak Beyhakî'nin *Şuabü'l-imân*'ındaki rivâyetinin isnadının *zayıf* olduğunu bildirmektedir. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzûa ve eseruhâ's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyad: 2004/1425), 13-1/124-125 (Hadis No: 6046)

¹³⁶ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/172-173. Kasrî'nin işaret ettiği hadislerden biri şöyledir: “Hz. Peygamber (s.a.s.) selam verdikten sonra üç kere *istiğfar* eder, ardından “*Allahümme ente's-selâm ve minke's-selâm...*” derdi.” Müslim, “Mesâcid”, 135.

¹³⁷ Fetih, 48/24.

¹³⁸ İbrâhîm, 14/37.

¹³⁹ Kasrî, Şuabü'l-imân, 1/201-202.

bunu “*ne arza ne de semâya sığmadım ama mümin kulunun kalbine sığdım*” rivayetiyle irtibatlandırır.¹⁴⁰ Kâbe ile insan kalbi arasında Kasrî'nin kurduğu çok sayıda paralellik söz konusudur. Mesela ona göre Hz. Peygamber'in Mekke'yi zorla fethederek Kabe'yi şirk unsurlarından tamamen temizlemesi gibi kulun kalbini temizlemesi gerekmektedir. Bu mânada haccer-i esvedin müşriklerin ellerinde kirlendiği gibi “süveyda-i kalb”¹⁴¹ de; şirk, cehalet ve şeytanın kışkırtmalarıyla kirlenmiştir, dolayısıyla temizlenmesi gerekmektedir.¹⁴² Kasrî, ayrıca Kâbe ve Mekke'yle ilgili olarak farklı belgelerden insanların hac için bölgeye yönelmelerine atıfla kulların Allah'a giden yolculuklarını da *hacc-ı ekber* olarak tanımlar.¹⁴³ Bunun için de ilk olarak bu yolculuğun önünü kesen ne varsa temizlenmesi gerektiğini vurgular.

Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethetmesi, Kasrî için çok merkezî bir yerde durmakta ve çeşitli şubelerle irtibatlı bir şekilde konu edilmektedir. Özellikle cihâd ve hicret şubelerinde bu fethin anlamı üzerinde durulmaktadır. Zâhirî cihada son derece önem veren Kasrî,¹⁴⁴ aynı zamanda bâtinî düşmanlardan bahsetmekte ve Hz. Peygamber'in “*mücâhid Allah'a itâat yolunda nefsiyle mücâhede edendir*” hadisini zikretmektedir.¹⁴⁵ Bu anlamda hac konusunda *hacc-ı ekberden* bahsettiği gibi burada da imân ve ihsân makamlarında *cihâd-ı ekberden* bahsetmekte ve cihâd ve hicretle ilgili dikkat çekici açıklamalarda bulunmaktadır.¹⁴⁶ Bununla irtibatlı olarak Hz. Peygamber nasıl Mekke'yi cebren fethediyse Allah'ın da insanın kalbini öyle cebren fethetmesinin öneminden bahseder.¹⁴⁷ Kasrî burada Mekke'deki müşrikleri kişinin kalbindeki şeytanlara benzetmek suretiyle Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesini örnek göstermekte ve hicretle birlikte imanın kuvvetinin yavaş yavaş ortaya çıkması gibi kalbin fethi için de kişinin imanını kuvvetlendirecek şekilde hicret etmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹⁴⁸ Sonra bu iman güçlendikçe kalp de Mekke gibi zorla yani kahır ve istilayla fethedilecek ve hicret bu şekilde tamamlanarak artık kişinin bundan sonra tıpkı Hz. Peygamber'in “*fetihten sonra hicret yok fakat cihâd ve niyet var*” sözünde¹⁴⁹ buyurduğu gibi bâtinî düşmanlarla cihâd etmesi gerekecektir.¹⁵⁰ Görüldüğü üzere Kasrî, zâhirî anlamda hicret ve cihâddan bahseden bu hadisi bâtinî yorumu çerçevesinde delil kabul etmekte ve yorumlamaktadır.

Kasrî, cihâd ve hicrette olduğu gibi eserinde genel olarak Hz. Peygamber'in örnekliği üzerinden meseleleri detaylandırmakta ve izah etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in varlığı,

¹⁴⁰ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/204. Aclûnî, farklı âlimlerden nakillerde bulunarak söz konusu rivâyetin Hz. Peygamber'den gelen bilinen bir isnâdının olmadığını ve bir aslının olmadığını bildirmiştir. Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, thk. Ahmed Kalaş (Haleb: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, [t.y.]), 2/273 (Hadis No: 2256)

¹⁴¹ Süveyda-i kalple ilgili yapılan tariflerden biri şu şekildedir: “Süveydâ, yürekte siyah bir noktadır ki, insanın tüm varlığının hakikati oradadır. Bu öyle bir özür ki tafsili, süflî ve ulvî âlemin tümünü kuşatır. Nasıl ki bir meyvenin çekirdeğinde kendi ağacı toplu bir şekilde mevcut ise aynı şekilde bu süveydâ adı verilen noktada bütün kâinât bir öz şeklinde mevcuttur.” Adem Ergül, *Kur'ân ve Sünnet Işığında Kalbi Hayat* (İstanbul: Altınoluk yayınları: 5, 2000), 146 (Kısmen sadeleştirilerek Mârifetnâme, 293'ten naklen)

¹⁴² Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/205.

¹⁴³ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/205.

¹⁴⁴ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/219-225. Bu noktada Kasrî'nin atlarla ilgili bahsettiği hadisler üzerinden yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir. Bk. Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/234-235.

¹⁴⁵ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/225. Hadis için bk. Tirmizî, “Fezâilü'l-cihâd”, 2.

¹⁴⁶ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/235.

¹⁴⁷ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/236.

¹⁴⁸ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/236-237.

¹⁴⁹ Buhârî, “Cihâd”, 1.

¹⁵⁰ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/238.

konumu ve önemi hemen her konuda müellif tarafından konu edilmektedir. Mesela anne babaya iyilik konusunun işlendiği şubede “*birr*”, eserdeki anlatı takip edilerek yine zâhir ve bâtin boyutu şeklinde ikiye taksim edilmiş, ikinci taksimde nebiler ve âlimlere yer verilmiştir.¹⁵¹ Buradan yola çıkarak Kasrî Hz. Peygamber'in bütün bir ümmet için *baba* olduğunu ifade etmiş ve delil olarak bazı ayetlerle beraber “*Ben sizin babanız mesabesindeyim...*” hadisini¹⁵² göstermiştir.¹⁵³ Aynı zamanda Hz. Peygamber'in eşlerinin de ümmetin annesi mesabesinde olduğuna dikkat çeken Kasrî, “*cennet annelerin ayakları altındadır*” hadisiyle¹⁵⁴ ilgili dikkat çekici bir yorumda bulunmuştur. Kasrî bu hadisin zâhirinden ne anlaşıldığını ifade ettikten sonra hakiki manayı hadisin bâtinî yorumuyla birlikte vermektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in eşleri onunla beraber cennetin en yüksek derecesinde bulunacak ve diğer bütün mahlûkat da bu derecenin altında yer alacaktır.¹⁵⁵ Yani bütün bir mahlûkat söz konusu en yüksek derecenin altında kendi derecelerine göre sıralanacağı için cennet onların ayaklarının altında olacaktır.¹⁵⁶

Kasrî'nin cennetteki derecelerden bahsederken esas itibarıyla vurgulamak ve gelmek istediği nokta, Hz. Peygamber'in konumudur. Burada Hz. Peygamber'in makamıyla ilgili “*Allah Tebâreke ve Tealâ onu arşına oturttu.*” hadisini¹⁵⁷ zikrederek Allah Tealâ'nın bütün mülkünden müstağni olduğunu, bu nedenle Hz. Peygamber'e “*rubûbiyet*” mekânı ve mülküne “*işraf*” makamını verdiğini ifade etmektedir.¹⁵⁸ Kasrî'nin, Hz. Peygamber'in makamıyla ilgili bu bâtinî yorumunda aşırıya gittiği görülmektedir. Zira bir hadis-i şerifte şöyle buyurulmuştur: “*Hristiyanların Meryem oğlu İsa'ya yaptıkları gibi beni bâtil ve aşırı surette methettikleri şekilde övmeyin! Ben ancak Allah'ın kuluyum. Bana 'Allah'ın kulu ve Rasûlü.' deyin!*”¹⁵⁹

Allah Tealâ'nın Hz. Peygamber'i arşına oturtması konusu bu meseleyi ele alan eserlerde genellikle, İsrâ sûresinin 79. âyetinde geçen “*Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin*” ifadesindeki *Makâm-ı Mahmûd* ile ilişkilendirilmiş ve bu ifadenin tefsiri bağlamında ele alınmıştır. Âlimlerin çoğu, ilgili hadise¹⁶⁰ de dayanarak *Makâm-ı Mahmûd* ifadesini, âhirette Hz. Peygamber'e verilecek olan şefaathakkı olarak tefsir ederlerken¹⁶¹ Mücâhid, bunu Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'i Arş'ının üzerine kendisinin yanına oturtması şeklinde tefsir etmiştir.¹⁶² Zehebî ise Allah'ın arşa istivâ etmesi konusunu ele aldığı *Kitâbü'l-ulüvv* isimli eserinde ilgili rivâyetleri de vererek konuyu ele almış ve bu

¹⁵¹ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/322.

¹⁵² Ebû Davûd, “Tahâret”, 4.

¹⁵³ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/323.

¹⁵⁴ Nesâî, “Cihâd”, 6.

¹⁵⁵ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/324.

¹⁵⁶ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/324-325.

¹⁵⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed Hallâl, *es-Sünne*, thk. Atıyye Zehrânî (Riyad: Dârü'r-Râye, 1989), 251-252.

¹⁵⁸ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1, 325. Muhakkik, Kasrî'nin bu sözünün şirk olduğunu ifade eder. Zira o, mahlûk olanı Hâlık yerine koymuş böylelikle sanki Hz. Peygamber'i ilâh yerine koymuştur. (1 nolu dipnot)

¹⁵⁹ Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

¹⁶⁰ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü el-İmam Ahmed b. Hanbel* tahkik ve tahric: Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid, Heysem Abdülgafur (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998/1419), 25/60-61 (Hadis No: 15783); Ayrıca bk. Müslim, “İmân”, 320.

¹⁶¹ Taberî, âyette geçen *Makâm-ı Mahmûd* tabirinin bazılarınca Hz. Peygamber'in arşta Allah'ın sağ yanında oturacağı makam olarak yorumlandığını ancak âlimlerin çoğunun bunun kıyamet günü Hz. Peygamber'e verilecek olan şefaathakkının verilmesi olarak tefsir ettiklerini nakletmiş, tercih edilen görüşün de bu olduğunu bildirmiştir. Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tefsirü't-Taberî = Câmiü'l-beyân* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1424), 25/44-47.

¹⁶² Konuyla ilgili rivâyetler ve farklı görüşler için bk. Hallâl, *es-Sünne*, 251-252; Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, 25/44-47.

konu hakkında nass değeri taşıyacak hiçbir hadisin gelmediğini ancak *münker* hadislerin olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³

Kelâmî ve tasavvufî açıdan çok farklı yönlerden tartışılabilir, Allah'ın Hz. Peygamber'i arşına oturtması ile ilgili bu sözleri şubenin konusu olan Hz. Peygamber ve eşlerine iyilik meselesiyle irtibatlandırılan Kasrî, onlara salât etmeyi de bu yönüyle izah etmektedir.¹⁶⁴ Anne babaya iyilikle alakalı olarak Kasrî, bütün bir ümmetin onların evladı olduğuna dikkat çekerek, Hz. Peygamber'in "Müslüman Müslümanın kardeşidir." hadisini¹⁶⁵ zikretmekte ve müminlerin birbirlerine karşı sorumluluklarının altını çizmektedir. Burada "ülfet", "ictimâ", "ittihat" gibi kavramlar zit kavramlarıyla beraber ele alınmaktadır.¹⁶⁶

Kasrî'nin eserinde Hz. Peygamber'in konumuyla ilgili bahislerde sûfî çevrelerde yaygın olan kanaatlerin hâkim olduğu ve bu kanaatler çerçevesinde dolaşımda olan hadislerin öne çıktığı görülmektedir. Bu noktada özellikle "Rasûlü sevmek" şubesinde Hz. Peygamber'le ilgili bu yönde çok sayıda hadis zikredilmiştir. Bu hadisler arasında özellikle; "Ben, Adem su ve toprak halindeyken nebî idim."¹⁶⁷ "Ben nebîlerin yaratılış olarak ilkiyim, ba's itibarıyla sonuncusuyum."¹⁶⁸ rivâyetleriyle birlikte Hz. Ali'den hadis olmayan uzun bir rivâyet¹⁶⁹ öne çıkmaktadır.¹⁷⁰ Yine aynı şekilde arşın, semâvatın, her şeyin Hz. Peygamber'in nurundan geldiği¹⁷¹ ve Allah'ın ilk yarattığı şeyin Hz. Peygamber'in nuru olduğuna dair rivâyetler olduğunu söylemektedir.¹⁷² Bu haberler incelendiğinde bunların kâhir ekseriyetinin mevzu olduğu ama yine de sûfî çevrelerde belli ölçüde kabul gördüğü ve asırlarca takip edildiği görülmektedir. Kur'ân ve sünnete son derece riâyet eden ve itikâdî meselelerde ve tevhid konusunda son derece hassas olan Kasrî'nin Hz. Peygamber'in konumunu bu hadisler çerçevesinde ele alması, sûfî çevrelerdeki Hz. Peygamber tasavvurunun hadislerle ilişkisini ortaya koymasından dolayı başlı başına dikkat çekici bir konumdur.¹⁷³

Nûr-i Muhammedî konusu, erken dönemlerden itibaren sûfî çevrelerde en çok üzerinde durulan konular arasında yer almaktadır. Tasavvufî literatürde Nûr-ı Muhammedî görüşünü ilk kez dile getiren sûfînin ilk dönem Basra ekolü sûfîlerinden Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896) olduğu ifade edilmektedir. Kasrî'nin de övgüyle bahsederek sıkça atıf yaptığı bir isim olan Tüsterî, Allah'ın

¹⁶³ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Kitâbü'l-uluw*, thk. ve ta'lik: Abdullah b. Salih el-Berrâk (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1999/1420), 2/1081-1082.

¹⁶⁴ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/325.

¹⁶⁵ Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 58.

¹⁶⁶ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/330.

¹⁶⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî, *Tenzîhü's-şerîati'l-merfûa 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzûât*, thk. ve ta'lik: Abdülvehhâb Abdüllatif, Abdullah Muhammed es-Sıddîk (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, [t.y.]), 1/340-341. İbn Arrâk, rivâyet hakkında İbn Teymiye'nin mevzu dediğini nakleder.; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/191 (Hadis No: 2017) Aclûnî, bu lafızla hadisin sabit olmadığını belirtir. Tirmizî'nin Sünen'inde geçen bir rivâyette ashâb-ı kirâm Hz. Peygamber'e "Yâ Resûlallah! Senin peygamberliğin ne zaman kesinleşti?" diye sorduklarında: "Âdem ruh ile ceset arasındayken." buyurmuştur. Tirmizî, "Menâkıb", 1.

¹⁶⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn es-Sehâvî; *el-Makâsîdü'l-Hasene*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985), 1/520 (Hadis No: 837) Zürcânî, bu hadis için *sahîh* notu düşmüş, eseri tahkik eden Sabbâğ ise *zayıf* olduğunu söylemiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf Zürcânî, *Muhtasarü'l-Makâsîdü'l-Hasene fî beyâni kesîr mine'l-hadisî'l-müştehire 'ale'l-elsine*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (Riyad: Mektebü't-Terbiyeti'l-Arabî li-Devli'l-Halîc, 1995/1416), 176 (Hadis No: 774).

¹⁶⁹ Bu rivâyetin herhangi bir kaynağı bulunamadı.

¹⁷⁰ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/290-291.

¹⁷¹ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/291.

¹⁷² Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/289. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/311-312 (Hadis No: 827)

¹⁷³ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/291.

kendi nûrundan ilk defa Hz. Muhammed'i yarattığını ileri sürmüş ve Muhammedî varlığın, âlemin varlığından önceliğine işaret etmiştir.¹⁷⁴

Kasrî, ihsân makamında meseleleri genel olarak Allah Teala'nın ulûhiyeti bağlamında değerlendirmektedir. Bu nedenle bütün şubeler en temelde bâtinî boyutlarıyla onun zâtının, ulûhiyetinin ve yüceliğinin tefekkür edilmesinin gerekliliğiyle alakalandırılmaktadır. Dolayısıyla hadisler de sıklıkla bu çerçeve içinde değerlendirilmektedir. Mesela "komşuya ikram"la isimli bölümde Kasrî, komşuluğu bâtinî boyutuyla Allah Tealâ'ya yakın olmakla ilişkilendirmiştir. Hz. Aişe'den rivâyetle Hz. Peygamber'in "*en yakın komşu*"ya ikramda bulunma hadisini¹⁷⁵ zikrettikten sonra insanlara nispetle hem meleklerin komşuluğundan hem de Allah Tealâ'nın en yakın komşu oluşundan bahsetmektedir.¹⁷⁶ Bununla irtibatlı olarak Hz. Adem'e ağaçtan yediğinde ona "*buradan çık zira bana isyan eden benim civarımda olamaz*" şeklinde bir haber¹⁷⁷ olduğunu aktaran Kasrî, dünyada kim "zâhiren ve bâtinen" iyi bir komşu olursa iyi komşuluğu nispetinde onun ahirette Allah Tealâ'nın civarında olacağını ifade etmektedir.¹⁷⁸ Bunu da Hz. Peygamber'in "*Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ederse komşusuna ikramda bulunsun.*" hadisiyle¹⁷⁹ irtibatlandırmaktadır.¹⁸⁰ Ardından bu hadisteki inanmayı ahirette Allah'ın civarına ve onun civarında bulunmaya inanmak şeklinde yorumlamakta ve ikram etmeyi de zâhiren ve bâtinen daha önce ifade ettiği bütün yönleriyle bu dünyada komşuya ikramda bulunmak şeklinde izah etmektedir. Kasrî "komşuya ikram" konusu gibi "misafire ikram" konusunu da ihsân makamında yine benzer bir bâtinî boyutta ele almaktadır. Bu çerçevede Kasrî, "*Kim bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim.*" hadisini¹⁸¹ zikretmekte ve Allah Tealâ'nın müminlerin kalplerinde tecellî ettiğini söylemektedir.¹⁸²

Kasrî'ye göre kul ancak Rabbiyle beraberlikte huzur bulabilir. Birçok farklı bahiste farklı yönleriyle konu edilen bu beraberlik, eserde yer yer vurgulanmaktadır. Bu noktada Kasrî'nin muhtelif bahislerde yer verdiği nakillerden biri, "*kul için Rabbinin likâsı olmadan rahat yoktur*" hadisidir.¹⁸³ "*Likâ*"nın mahiyetini çeşitli yönlerden inceleyen Kasrî, bu likânın dünyada *namaz ve halvet* ile tahakkuk ettiğini ifade etmektedir.¹⁸⁴ Burada Hz. Peygamber'den namazla ilgili hadisler zikretmekte, mesela Hz. Peygamber'in dünyada Rabbi'yle hemen buluşma arzusuyla "*erihnâ ya Bilal*" dediğini¹⁸⁵ örnek olarak vermektedir.

¹⁷⁴ Kronolojik olarak Nûr-i Muhammedî ile ilgili görüş ve yorumlar için bk. Nuran Döner, *Tasavvuf Kültüründe Hz. Peygamber Tasavvuru* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 12-23. Ca'fer-i Sâdık, Kalem süresinin birinci âyetindeki hurûfu mukattaadan (و) harfi ile ilgili olarak bu nunun, ezeliyyet nunu olduğunu söylemiştir. Allah onda bütün nurları toplamış ve yaratmıştır. Ona göre bu nur, Muhammed (s.a.s.)'in nurudur. Daha geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 122, 1974), 54.

¹⁷⁵ Buhârî, "Şüf'a", 3.

¹⁷⁶ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/336-339

¹⁷⁷ Yaklaşık lafızlarla bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, thk. Nureddin b. Şükri Boyacılar (Riyad: Mektebetu Edvâi's-Selef, 1997/1418), 2/344 (Hadis No: 916). İbnü'l-Cevzî, bu hadisin uydurma olduğunda şüphe olmadığını zira isnadında hakkında hiçbir bilgi olmayan meçhul râviler olduğunu nakleder.

¹⁷⁸ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/340.

¹⁷⁹ Buhârî, "Nikâh", 80; Müslim, "İmân", 74.

¹⁸⁰ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/340.

¹⁸¹ Müslim, "Zikir", 22.

¹⁸² Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 1/357.

¹⁸³ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/238. Elbânî, *merfû* olarak bu hadisin herhangi bir aslının olmadığını ancak İbn Mesûd'un sözü olarak (*mevkûf*) geçtiğini bildirmektedir. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-zaife*, 116 (Hadis No: 663).

¹⁸⁴ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/249.

¹⁸⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 78.

Kasrî'nin bazı hadisleri bâtinî bir yorumla zâhirinden anlaşılmayacak farklı bir yöne çaktığı görülür. Mesela “imâmet” bahsinin sonunda mehdîye imanın da bu meseleye mülhak olduğunu dile getirmiş, mehdîyle ilgili ve onun Hz. Peygamber'e nasıl benzeyeceğiyle ilgili hadisleri zikretmiştir. Bu noktada Hz. Peygamber'in namaza kalkmakla ilgili “Beni görene dek kalkmayın.” hadisini¹⁸⁶ zikrederek burada mehdîyle ilgili “garip güzel bir işaret” olduğunu söylemektedir.¹⁸⁷ Namazdaki imâmetin genel imâmetle ilişkisinden hareketle Kasrî, hadisin işaret ettiği mânanın her mehdî olduğunu iddia eden kişinin peşinden gidilmemesi, yaratılışı kadar ahlâkının da Hz. Peygamber'e benzeyecek olan mehdînin desteklenmesi gerektiğiyle açıklamaktadır.¹⁸⁸

Mehdîyle ilgili bahsin hemen ardından kıyamete iman etmeyi konu edinen Kasrî, dünyevi âlemde her şeyin insanoğluna hizmet için yaratıldığına dikkat çekerek insanı âlemde merkeze koymakta ve âleme nispetle insanı bedendeki kalbe benzetmektedir.¹⁸⁹ Bu noktada Hz. Peygamber'in “Kalp, iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur.” hadisini¹⁹⁰ zikrederek dünyanın son bulmasını din ve imanın ortadan kalkmasıyla açıklamaktadır. Yine Hz. Peygamber'den yeryüzünde mümin varken kıyamet kopmayacağıyla ilgili zikrettiği hadislerden¹⁹¹ yola çıkarak bu düşüncesini desteklemektedir.¹⁹² Bu anlamda kıyametin herhangi bir mümin yokken ehl-i küfür üzerine kopacağına, zira küfrün âlemin fesadının sebebi olduğuna, benî âdemin âlemin kalbi olması nedeniyle kalbin fesada uğraması halinde bedeninin tamamen fesada uğrayacağına, netice itibarıyla dünya insanoğlu için yaratıldığı için eğer o var olmayacaksa âlemin de yok olacağına dair görüşlerini detaylıca anlatmakta ve savunmaktadır.¹⁹³

Kasrî kıyamet, ölümden sonra diriliş, âhiret günü, hesap, sırât ve havz-ı kevser gibi konu başlıklarında birçok meseleyi bu dünyayla irtibatlı olarak konu etmektedir. Bu nedenle doğrudan uhrevî hayatla ilgili olan hadisler, bazen bu dünyadaki konumları üzerinden yorumlanmaktadır. Mesela sıratın zâhiren cehennemdeki sırat anlamına geldiğini söylerken aynı zamanda bu sıratın dünyadaki sırat-ı müstakîmle irtibatını kurmaktadır.¹⁹⁴ Söz konusu sırât, dünyada zahiren mevcut olmayıp sadece şer'î manada aklen zâhirken ahirette hem aklen hem de duyu tarafından bilinecek şekilde var olacaktır.¹⁹⁵ Aslında Kasrî'ye göre âhiretteki sırât, sırat-ı İslâm'ın bîtinidir.¹⁹⁶ Konuyla ilgili bazı rivayetlerden bahseden Kasrî, bu noktada Hz. Peygamber'in *sıratı ilk geçenin kendi olacağıyla* ilgili hadisini¹⁹⁷ aktarmakta ve bu hadisten yola çıkarak Hz. Peygamber'in şeriatı ilk vaz' eden kişi

¹⁸⁶ Buhârî, “Ezân”, 22.

¹⁸⁷ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/437.

¹⁸⁸ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/437.

¹⁸⁹ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/445.

¹⁹⁰ Buhârî, “İmân”, 39.

¹⁹¹ İlgili hadisler şunlardır: “Yeryüzünde Allah Allah diyen kalmadıkça kıyamet kopmayacaktır.” “Allah Allah diyen hiçbir kimsenin üzerine kıyamet kopmaz.” Müslim, “İmân”, 234. Merhum Davudoğlu, hadislerin şerhi sadedinde Übbî'den (ö. 828/1425) nakilde bulunur. Buna göre kıyamet müminlerin ruhları kabzolunduktan sonra kâfirlerin üzerine kopacaktır. Müminler Deccâl ile cenk ettikten sonra İsâ (a.s.) ile buluşacaklar, nihâyet Yemen'den gelen bir rüzgarla müminlerin ruhları kabzedilecektir. Ahmed Davudoğlu *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1973), 2/26.

¹⁹² Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/445-446.

¹⁹³ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/446-447.

¹⁹⁴ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/515.

¹⁹⁵ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/516.

¹⁹⁶ Kasrî, *Şuabü'l-imân*, 2/516.

¹⁹⁷ Müslim, “İmân”, 182.

olduğunu söylemektedir.¹⁹⁸ Aynı şekilde Kasrî “o gün Nebilerden başkası konuşmaz” hadisini¹⁹⁹ dile getirerek dünyada da şeriatı onlardan başkasının koyamayacağından bahsetmekte ve kim kendi reyine göre bir yol tutturursa yanlış yola sapmış olacağını söylemektedir.²⁰⁰

Sırat gibi havz-ı kevser konusunda da benzer bir durum söz konusudur. Ahiretteki havuzla ilgili ayet ve hadisleri aktardıktan sonra bunun dünyadaki misalinin ilim ve ilimle amel olduğunu söyleyen Kasrî, kim bu ilmi öğrenirse ve anlarsa bundan içmiş olduğunu, kim de amel ederse temizlenmiş olduğunu iddia etmektedir.²⁰¹ Bu noktada Hz. Peygamber'in “Allah'ın benimle göndermiş olduğu hidâyet ve ilim, yeryüzüne yağan bol yağmura benzer.” hadisini²⁰² zikretmektedir. Ardından beş vakit namazın temizleyiciliğiyle ilgili hadisten²⁰³ bahsederek temizlenme meselesini delillendirmektedir. Allah'a yaklaştıran her amelin de aslında temizlikle ilgili olduğunu dile getirmektedir.²⁰⁴

Eserin son şubesi “yoldan eziyet veren şeyin kaldırılması” şubesidir. Bu şubenin delili de Hz. Peygamber'in “İman yetmiş küsur şubedir. En yücesi Allah'tan başka bir ilâh olmadığına şahitlik etmek, en aşağısı da yoldan (insanlara) eziyet veren şeyi kaldırmaktır.” hadisidir.²⁰⁵ Kasrî bu *tarîk* lafzının umûm ifade etmesinden ötürü lafzın zâhire ve bâtına ihtimalli olduğuna işaret ederek bunun zâhiren yürünen yol, bâtınen de İslâm yolu ve Allah'a ulaştıran yol şeklinde anlaşılabilceğini ifade etmektedir. Müslümanlara eziyet verecek her zararlı şeyin yoldan izale edilmesinden yola çıkarak vücudu temizleme gibi Müslümanın her türlü pisliği izâle etmesi de Kasrî'nin tabiriyle “hadisin genel anlamına” dahildir.²⁰⁶ Zâhirî mânalar üzerinde durduktan sonra bâtına geçen Kasrî, *tarîkin* İslâm ve din yolu olduğunu söyleyerek hevâ ehliyle bidatçilerin reyleriyle, ehl-i dine zarar ve eziyet verdiği dikkat çekmektedir.²⁰⁷ Bu bakımdan bunların ortadan kaldırılması da vaciptir. Ona göre Allah yolundan alıkoyan her türlü eziyet veren şeyin izâle edilmesi de yine bu kapsamda değerlendirilmelidir. Zira şeytanların bu manada eziyetleri çoktur.²⁰⁸ Kasrî bu noktada “Ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım.” ayetini²⁰⁹ zikretmektedir. Ona göre bu ayet, şeytanların inananlara eziyet verdiği ve onları bu yoldan alıkoymak için sırât-ı müstakîmin ortasına oturduğunu göstermektedir.²¹⁰

Kasrî'ye göre bu son şube için delil olarak bahsedilen hadisteki imana dair en “yüce” şube olduğu belirtilen tevhid, öncelikli olarak Allah'tan başka ne varsa nefyetmeyi yani bir temizlik yapmayı gerektirmektedir.²¹¹ Kasrî'nin bu bölümde ve genel olarak kitabın genelinde vurguladığı üzere işlerin başı temizliktir. Bu temizlik de necis olan şirkin tamamen izâlesiyle olur. Dolayısıyla tehlîldeki “La ilâhe” ifadesi öncelikli olarak bir temizliktir, şirkin ve bu konuda eziyet veren her şeyin

¹⁹⁸ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/516-517.

¹⁹⁹ Müslim, “Îmân”, 182.

²⁰⁰ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/517.

²⁰¹ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/522.

²⁰² Buhârî, “İlim”, 20; Müslim, “Fezâil”, 15

²⁰³ Buhârî, “Mevâkîf”, 6; Müslim, “Mesâcid”, 283.

²⁰⁴ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/523.

²⁰⁵ Buhârî, “Îmân”, 3; Müslim, “Îmân”, 57.

²⁰⁶ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/557-558.

²⁰⁷ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/558.

²⁰⁸ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/558.

²⁰⁹ A'râf, 7/16.

²¹⁰ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/559.

²¹¹ Kasrî, *Şuabü'l-îmân*, 2/559.

izâle edilmesidir. Kasrî bu konuda zâhir ya da bâtın olsun dünyadaki her şeyin zıddıyla beraber kaim olduğuna dikkat çekerek “hasen” ve “kabiḥ” olanın bir arada var olduğunu detaylıca izah etmekte, bu konuda Hz. Peygamber’in “üç mühlîkât üç de münciyât vardır” hadisini²¹² dikkate değer bulmaktadır. Bu bağlamda Kasrî Hz. Peygamber zâhiren ve bâtinen neyi nehyetmişse onların helak edici olup eziyet verdiğini, neyi de zâhiren ve bâtinen emretmişse onların kurtarıcı olduğunu belirtmektedir.²¹³ Helak verici şeylerin başında ise Kasrî’ye göre dünya sevgisi gelmektedir ve en başta bunun izale edilmesi gerektiğini belirtir.²¹⁴

Kasrî’ye göre hadisteki “ednâ” tabiri “aşağı” anlamında olmaktan ziyade ibarenin kendi anlamında da mevcut olduğu üzere “yakınlık” anlamına gelmektedir.²¹⁵ Bu konuda Kasrî, imanda “aşağı” olma gibi bir durumun söz konusu olamayacağına dikkat çeker ve bunun “yakınlık” şeklinde anlaşılması gerektiğini savunur. Netice itibarıyla buradaki “ednâ” ifadesinin “yoldan eziyet veren şeyin kaldırılması”ndan daha Allah’a yaklaştıran ve yüce olan bir şey yoktur şeklinde de anlaşılabilirliğini belirtir.²¹⁶

Sonuç

VI./XIII. asırda Endülüs ilim havzasında yetişmiş çok yönlü alimlerden biri olan Kasrî; kelâm, hadis, tefsir ve Arap dili gibi ilim dallarında öne çıkmış, ayrıca sûfî yönüyle de dikkat çekmiştir. Aslen Kurtuba’lı olan Kasrî, yaşadığı bazı sıkıntılardan ötürü memleketinden ayrılarak Fas’ın kuzeyine doğru gitmiş, orada birtakım ilmî faaliyetlerde bulunduktan sonra Sebte’ye yerleşerek Kasru Kûtâme’yi mekân edinmiştir.

Hem ilmi faaliyetler hem de tasavvufî eğitim açısından önemli bir merkez olan Kasru Kûtâme’ye nispet edilerek bilinir hale gelen Kasrî, burada hocası ve şeyhi olan zamanın önde gelen sûfîlerinden şeyh Ebû’l-Hasen Ali b. Halef ile beraber olmuştur. Ali b. Halef hem hoca-talebe hem de şeyh-mürîd ilişkisi bakımından Kasrî’nin istifade ettiği isimler arasında temayüz etmektedir.

Kasrî’nin bulunduğu çevre ve ilmi şahsiyetiyle ilgili en dikkat çeken hususlardan biri, Kasrî’yle İbnü’l-Arabî arasındaki ilişkidir. İbnü’l-Arabî’nin irfanı üzerinde tesiri olduğu söylenen mutasavvıflardan biri, Endülüs tasavvuf tarihinde önemli yeri olan “Meriye Mektebi”nin en önemli temsilcilerinden biri olan İbnü’l-Ârif’tir. İbnü’l-Ârif aynı zamanda Kasrî’nin şeyhi olan Ebû’l-Hasen Ali b. Halef’in şeyhidir. Ayrıca İbnü’l-Arabî’nin Kasru Kûtâme’de tanışıp feyz aldığını bildirdiği isimlerden biri Kasrî’dir. Kasrî’yi öne çıkaran hususlardan biri de söz konusu çevre ve ilişkileridir.

Çok sayıda eser telif ettiği nakledilmesine rağmen Kasrî’nin ancak *Şuabü’l-îmân*, *Tefsîrû sûreti’l-Fâtîha* ve *Şerhu müşkili’l-hadîs* isimli eserleri elimize kadar ulaşmıştır. Kasrî’nin *Şuabü’l-îmân* adlı eseri, *Şuabü’l-îmân* literatürü içinde yer alan bir eserdir. Söz konusu eser için bazı kaynaklarda Halîmî’nin *el-Minhâc fî şu’abi’l-îmân* adlı eserinin muhtasarı olduğu bilgisi yer alsa da müstakil bir eser mahiyetinde olduğu tespit edilmiştir. Biyografik kaynaklarda bu eserin müstakil bir çalışma olduğuna dair ifadeler yer almaktadır. Münâ Abdulhakîm ve Metin Yurdagür gibi bazı çağdaş araştırmacılar da Kasrî’ye ait eserin *el-Minhâc*’ın muhtasarı değil “şuabü’l-îmân” türünde yazılmış

²¹² Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Sahîhü’l-câmi’-s-sağîr ve ziyâdetuh*, (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1986), 1/584-585 (Hadis No: 3045). Elbânî, hadisin *hasen* olduğunu ifade eder.

²¹³ Kasrî, *Şuabü’l-îmân*, 2/559-560.

²¹⁴ Kasrî, *Şuabü’l-îmân*, 2/559-561.

²¹⁵ Kasrî, *Şuabü’l-îmân*, 2/563

²¹⁶ Kasrî, *Şuabü’l-îmân*, 2/563

müstakil bir çalışma olduğunu belirtmişlerdir. Başlık, taksim, muhteva vb. açılardan iki eser incelendiğinde de bu durum, açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber'den imanın şubeleriyle ilgili nakledilen hadislerden yola çıkarak zaman içinde "Şuabü'l-îmân" başlığı altında müstakil bir telif türü ortaya çıkmıştır. Şuabü'l-îmân literatürünün günümüze intikal eden en eski örneği, Ebû Abdullah el-Halîmî'nin *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân* isimli eseridir. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin kaleme aldığı plan ve muhtevâ bakımından Halîmî'den faydalandığı ifade edilen *Şu'abü'l-îmân* isimli eseri, ilim âleminde hüsn-ü kabul görmüş, üzerine şerh, ihtisâr gibi çalışmalar yapılmıştır.

Kasrî, literatüre zenginlik katan *Şuabü'l-îmân* adlı eserinin başında tevhid merkezli konulardan bahisle tevhidin müşâhadesinde avâmdan havâsa giden yedi makam olduğunu söylemiş, bunlar arasında havâs olan üç makamın ehlinden hususen bahsetmiştir. Ona göre bu makamlara sırf gayretle ulaşmak mümkün değildir. Burada Allah'ın fazlından ve muradından bahseden Kasrî, bunlara nail olmak adına ilim ve amelîn öneminden bahsetmektedir. İmanın şubelerini de amelî açılarından öne çıkarmaktadır.

Kasrî, eserinde iman şubelerinin "İslâm", "İmân" ve "İhsân" olmak üzere üç makam üzere mebnî olduğunu dile getirerek açıklamalarını da bu çerçeveden yapmaktadır. Ona göre "*İslâm asıldır ve başlangıçtır, ihsân fer'dir ve sonuçtur, imân ise vasıta ve bu ikisini bağlamaktadır*". Bu üçlü aynı zamanda Kasrî tarafından "cesed", "nefis" ve "ruh" kavramlarıyla ilişkilendirilmekte, cesed zâhir, nefis bânî, ruh da hepsinin bânî olarak sırasıyla "İslâm", "İmân" ve "İhsân" kavramlarıyla özdeşleştirilmektedir. Bu çerçevede İslâm'dan ihsâna, bir diğer ifadeyle zâhirden bânînin bânîne uzanan bir temellendirme söz konusudur. Bu temellendirme de eserin tamamını şekillendirmiş gözükmektedir. Kasrî, eserindeki hemen her meseleyi zâhir ve bânî boyutlarıyla beraber açıklamakta, âyet ve hadisleri de zâhîren ve bânînen yorumlamaktadır.

Kasrî'nin eserindeki en göze çarpan hususlardan biri, "*ehl-i sünnet*" vurgusudur. Hız. Peygamber'in fırkalarla ilgili hadisinden yola çıkarak "fırka-i nâciye"nin ehl-i sünnet olduğunu söyler. Bu noktada Kasrî Kur'an ve sünnete ittiba konusunda son derece net bir tavra sahiptir. Ona göre Kitâb'a iman kadar sahih hadislere iman etmek de vaciptir. Hız. Peygamber'in hadisine iman etmek vacip olduğu için söz konusu hadisleri yalanlamak Hız. Peygamber'i yalanlamak anlamına gelir. Yine Kasrî, her türlü görüşte Kitap ve sünnete muvâfakatın şart olduğunu ifade ederek bunları görmezden gelip "rey"e ve "akl"a başvuranları şiddetle kınamakta, akıl ve şer'in birbirine muhtaç olduğunu belirterek her ikisinin de birbirinden müstağni kalamayacağı görüşünü savunmaktadır.

Bilindiği üzere sûfilerin âyet ve hadislere dair açıklamalarında işârî yorum öne çıkmaktadır. Kasrî'nin *Şuabü'l-îmân* adlı eserinde zâhir ve bânî çerçevesinde âyet ve hadislerin yorumlandığı görülmektedir. Kasrî, yaptığı yorumlarda genelde sıkça vurguladığı gibi Kur'an ve sünnet çerçevesine ve ehl-i sünnet çizgisine riayet etmiştir. Bununla birlikte bazı bânî yorumlarında zâhîrin anlam sınırlarını zorladığı ve aşırı bânî yorumlara girdiği de olmuştur.

Kasrî'nin hadisleri anlama ve yorumlaması açısından dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise, eserde hadislerin tam anlamıyla bir hadisçi hassasiyetiyle kullanılmaması, Kasrî'nin sahih hadislerle beraber zayıf ve mevzu bazı hadisleri tercih etmesi ve bunlara binaen çeşitli yorumlarda bulunmasıdır. Hız. Peygamber'le ilgili bazı meseleler bu açıdan dikkat çekicidir. Mesela Kasrî, Hız. Peygamber'e "rubûbiyet" mekânının verildiğini ifade ettiği yerde Hız. Peygamber'in konumu ile ilgili

konularda mevzu hadisler etrafında bâtinî yorumlarda bulunmuştur. Bu ve benzeri meselelerde Kasrî'nin sûfîler arasında yaygın olan kanaatlerin etkisinde olduğu ve bu kanaatler çerçevesinde dolaşımda olan hadisleri öne çıkardığı görülmektedir. Nitekim o, eserinde başta Sehl et-Tüsterî olmak üzere İbrahim b. Edhem, Cüneyd-i Bağdâdî, Süfyân-ı Sevrî ve Bayezidî Bistâmî gibi öne çıkan sûfîlerden de nakillerde bulunmuştur.

Netice olarak Kasrî'nin kaleme aldığı *Şuabü'l-îmân*, birçok yönden ele alınmaya değer bir eserdir. Özellikle itikadî ve tasavvufî meseleleri ele alma açısından zengin bir muhtevaya sahip olan eser, âyet ve hadislerin bu meseleler etrafında hem zâhirî hem de bâtinî olarak nasıl anlaşılıp yorumlandığıyla ilgili dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Hem eserin muhtevası özelinde Kasrî'nin düşünceleri hem de Kasrî'nin içinde bulunduğu çevre, çeşitli açılardan ele alınabilecek özelliktedir. Yine bu çerçevede dikkat çekici başlıklar arasında, *Şuabü'l-îmân*'ı merkeze alarak Kasrî'den feyz aldığı ifade edilen İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerinin izini sürerek bu eserden ne derece etkilendiği konusu yer almaktadır.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs: ammâ iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*, thk. Ahmed Kalaş. Halep: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, [t.y.].
- Addas, Claude. *İbn Arabî: Kibrit-i Ahmer'in peşinde*, çev. Atilla Ataman. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003.
- Ahmed b. Hanbel. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*, tahkik ve tahriç: Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Heysen Abdülğafur. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998/1419.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: 122, 1974.
- Aydın Süreyha. *Endülüslü Mutasavvıf İbnü'l Arîf'in Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzade. *Îzâhü'l-Meknûn fî zeyli ala Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1947.
- Bardağcı, M. Necmettin *Endülüslü Sûfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l-mecâlis*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2005.
- Bentenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Cavi Nevevî. *İman şubeleri*; çev. İhsan Toksarı. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1969.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *el-Câmi' li-Şuabi'l-İman*, thk. Abdülali Abdülhamid Hamid. Bombay: ed-Dârü's-Selefiyye, 1986.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur : Supplement (GAL Suppl.)*. Leiden: E.J. Brill: 1937.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Çelebi, İlyas. “Şuabu'l-îmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dârü'l- Kütübü'l-İlmiyye, 1983/1403.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1973.
- Döner, Nuran. *Tasavvuf Kültüründe Hz. Peygamber Tasavvuru*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih Hazzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997/1417.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddin, *Sahîhü'l-Câmi's-sagîr ve ziyâdetuh: el-Fethü'l-kebir*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1986.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddin, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-zaîfe ve'l-mevzûa ve eseruhâ's-seyyi' fi'l-ümme*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 2004/1425.
- Elbânî, Muhammed Nâsırüddin. *Sahîhu Süneni İbn Mâce li-İmami'l-Hafız Ebû Abdullah el-Kazvini*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1997/1417.
- Ergül, Adem. *Kur'ân ve Sünnet Işığında Kalbî Hayat*. İstanbul: Altınoluk yayınları: 5, 2000.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Kurtubalı Mutasavvıf Abdülcelîl el-Kasrî (Ö. 608-1211) ve Müteşâbih Hadislere Dair Şerhu Müşkili'l-Hâdis Adlı Eseri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 9/42 (2016), 1823-1831.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm Cürcânî Halîmî. *el-Minhac fi şuabi'l-iman*, thk. Hilmi Muhammed Fûde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979/1399.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbeli. *es-Sünne*, thk. Atıyye Zehrani. Riyad: Dârü'r-Râye, 1989.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman. *Mecmaü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1967.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed et-Tâi el-Hâtîmî. *Sufis of Andalusia: The ruh al-quds and al-durrat al-fakhirah of Ibn Arabi*. Translated, with introduction and notes, by R. W. J. Austin. Sherborne: Beshara Publications, 1988.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü's-şerîati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzûât*. thk. ve ta'lik Abdülvehhâb Abdüllatif, Abdullah Muhammed es-Siddîk. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, [t.y.].
- İbn Mâce, Muhammed bin Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Kitâbü'l-mevzûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*. thk. Nureddin b. Şükri Boyacılar. Riyad: Mektebetu Edvâi's-Selef [Edvâi's-Selef], 1997/1418.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Zübeyr Sekafî Gırnâtî Endelüsî. *Kitâbu Sılatü's-Sıla = ez-Zeyl ale's-Sıla li'bn Beşküval*. thk. Abdüsselam el-Herras, Saîd A'rab. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1993/1413.
- Kasar, Veysel. *Halimi'ye ait Şuabu'l- İman adlı eserin kelam ilmindeki yeri*. Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Kasri, Ebû Muhammed Abdülcelil b. Musa b. Abdülcelil. *Şuabü'l-iman*, thk. Seyyid Kesrevi Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995/1416.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993/1414.
- Koçyiğit, Talat. "Kasrî, Abdülcelîl b. Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Hârisî. *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l- Murîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*. thk. Asım İbrahim el-Keyâlî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.
- Münâ, Abdülhakîm el-Asse. *es-Smâatü'l-hadîsiyye inde'l-İmâm el-Beyhakî fî kitâbihi Şuabü'l-imân*. Dımaşk: Darü'n-Nevadir, 2008/1429.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1982.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. İstanbul 1981.
- Ömerî, Ahmed b. Mer'î el-Ömerî. *Tahkîku Şuabi'l-îmân*. Mekke: el-Âmmü'd-Dirâsî, 1983.
- Özdemir, Mehmet (ed.), *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/410-412. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Râgîb el-İsfâhânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Kilânî. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vafî bi'l-vefeyât*. Şututgard: 1988.
- Samedî, Halid. *Medresetu fîhi'l-hadîs bi'l-garbi'l-İslâmi mine'n-neş'e ilâ nihâyeti'l-karni's-sâbi' el-hicrî*. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2006/1427.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn es-Sehâvî. *el-Makâsidü'l-Hasene*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985.
- Selvi, Dilaver. "Her Ayetin Bir Zahirî Bir Batını Vardır?" Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 9/2 (2011), 7-41.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums [GAS]: Qur'anwissenschaften, hadit geschichte, fiqh, dogmatik, mystik*. Leiden: E.J. Brill, 1967.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakatü'l-müfessirin*; thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.
- Şemseddin Sâmi. *Kamûsü'l-a'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1896/1314.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs Alimleri: Bilginin Toplumsal Rolü*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2014.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid Selefî. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1985/1405.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid. *Tefsirü't-Taberî=Câmiü'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1424.
- Tâdilî, Ebu Ya'kub (Ebü'l-Haccâc) Yusuf b. Yahya b. İsa İbnü'z-Zeyyât. *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-tasavvuf*. thk. Ahmed et-Tevfik. Rabat: Külliyyetü'l-Adab ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye, 1984.
- Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi. *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*. thk. Ahmed Hasan Besic. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998/1418.
- Tinbüktî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Ahmed Baba, *Kifayetü'l-muhtâc li-mâ'rifeti men leyse fî'd-dîbâc*. dirâse ve tahkîk Muhammed Mutî'.Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2000/1421.
- Tinbüktî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Ahmed Baba. *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrizi'd- dibâc*. Trablus: Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, 1989.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*, İstanbul,1981.
- Yiğit, İsmail. “Murâbitlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/152-155. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yurdagür, Metin. “el-Minhâc fî şu‘abi'l-îmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/106-107. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebî Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Müstemlah min Kitabi't-Tekmile*; thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Tunis: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008/1429.
- Zehebî Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Kitâbü'l-uluw li'l-aliyyi'l-azim: ve izâhu sahihi'l-ahbâr min sekîmuhâ*, dirâse, tahkik ve ta'lik: Abdullah b. Salih el-Berrâk. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1999/1420.
- Zehebî Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm: h.601-610*. thk. Şuayb el-Arnaut, Salih Mehdi Abbas, Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Zehebî Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: kamûsu terâcim [li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. Beyrut: 1396/1976.
- Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf. *Muhtasarü'l-Makâsidi'l-hasene fî beyâni kesîr mine'l-hadisi'l-müştehire 'ale'l-elsine*. thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ. Riyad: Mektebü't-Terbiyeti'l-Arabî li-Devli'l-Halîc, 1995/1416